

**MUHAMMED ABDUH BİBLİYOGRAFYASI
ÜZERİNE BİR DENEME**

Halil TAŞPINAR

Anahtar Kelimeler: Muhammed Abduh, Bibliyografya, Abduh'un Eserleri, Mehmet Akif.

ÖZET

Muhammed Abduh (1849-1905), XIX. Asırda yetişen İslâm âleminin ünlü simalarından biridir. Bu ilmî şahsiyetin meydana getirmiş olduğu eserler, hem kendi dönemine hem de kendinden sonraki dönemlere damgasını vurmuştur. Bu araştırmadaki temel amaç, çağdaş İslâm düşüncesinin bir üst temsilcisi olarak kabul gören Abduh'un kısa bir hayatı, yazmış olduğu eserleri, makaleleri ve düşüncesi ile ilgili olarak İslâm âleminde ve batıda yapılan eser ve makale çalışmalarının bibliyografik bir denemesinden ibaret olacaktır. Ancak bu çalışmada yalnız erişebildiğimiz çalışmaların bir dökümünü verdik. Sanal âlemdeki yapılan çalışmalara temas etmedik.

ABSTRACT

Muhammad Abduh (1849-1905) is one of the most famous figures of the Islamic world in XIX. Century. The works compiled by this scientific figure have marked both his time period and the following periods. The fundamental aim of this and study is to write a bibliographical essay on the works and article in the Islamic world and the West relating to Abduh's life, his works, articles and his opinions for he is considered a high level representative of the contemporary Islamic thought, In this study, we gave the enumeration of the works reached by us, but we did not mention the works in the imaginary word.

Giriş

XIX. yüzyıl, İslâm dünyasının Avrupa'nın belirlediği tarihi bir sürece adım attığı bir dönemdir. Avrupa'da bu süreç içerisinde oluşan olaylara baktığımızda: Sanayi inkılabı ve Avrupa'nın dünyaya açılımı, kültürel ve siyasî alandaki değişiklikler, sosyo-ekonomik ve iktisadî çalkantılar, hayat tarzları ve devlet düzenlerinin değişikliği, toplumsal ilişkiler, eğitim alanındaki gelişmeler, aydınlanmanın meydana getirdiği düşünce akımları, pozitivism, kritik, akılcılık ve dine karşı çıkmaya gibi fikri faaliyetleri ileri safhalara ulaşması, dini düşünce alanında liberal, teist, ateist düşüncelerin yayılmaya başlaması ve bütün bunlardan daha önemli olanı, insanın dünyayı kavrayış biçimindeki yapmış olduğu düzenlemeler gibi bir takım sosyal, siyasî ve kültürel değişiklikleri görebiliriz.

İslâm dünyasını batıdan gelen gizli ve tehlikeli meydan okumalara karşı uyandıran hadise, Mısır'ın 1798 yılında Napolyon Bonapart tarafından işgal edilmesidir. Aynı zamanda bu olayı, İslâm dünyasının batıya karşı olan "tavır" değişikliğinin başladığını göstermeye yarayan bir tür işaret sayabiliriz. Ancak şurası çok tuhaf ve düşünülmeye değer bir noktadır ki, İslâm dünyası, yaklaşık üç yüz yıl Avrupa'da askerî ve iktisadî gelişmeler, Rönesans hareketleri, Bilim devrimi ve diğer büyük hadiseler meydana gelirken, olup bitenlere karşı ilgisiz kalmıştır.¹ Bunun neticesinde İslâm dünyasında ciddi bir şekilde ele alınacak fikri hareketlenmelerin görülmemesi hayret edilecek bir durum değildir.

Ancak, İslâm dünyasında XIX. yüzyıl, yeni bilim ve Avrupa kültürünün batıdan doğuya doğru aralık edilmiş bir kapıdan süzölmeye başladığı bir devirdir. Osmanlı imparatorluğu topraklarında, İran, Afganistan ve Mısır gibi ülkelerde pozitif bilimlerin nasıl karşılandığı ve dinin bu pozitif bilimlere nasıl davrandığı hiç kuşkusuz dikkate değerdir.² Çünkü Müslüman aydınlar İslâm dünyasında bu yüz yıl içerisinde bir taraftan sömürgeci batılı devletlere karşı direnmeye çalışırken, diğer taraftan da toplumu yeniden güçlendirecek ve onları uykularından uyandıracak bir takım formüller bulma gayreti içerisinde bulunuyorlardı. Onlar, batı egemenliğinden müslümanları kurtarmak ve müslümanları geçmişteki şanlı ve şerefli mevkilerine yeniden yükseltmenin yollarını arıyorlardı. Yine onlar İslâmî mirasın ıslah edilip korunması esasına dayanan bir anlayışla müslümanların uyanışını ve siyasî otoritelerinin yeniden inşası gerektiği noktasında da çaba sarf ediyorlardı. İslâm âleminde, yeni sorunlara yeni çözümler üretme çabaları değişik bölgelerde ayrı ayrı olarak bir nevi birbirlerinden bağımsız bir tarzda gelişmeye başlamıştır. Meselâ; Avrupa'da başlayan Rönesans hareketlerinin getirdiği yenilikler karşısında III. Selim'den itibaren Osmanlı İmparatorluğunda başlayan Tanzimat Fermanı, I. ve II. Meşrutiyet ilanları ile ivme kazanan hareketler gibi³, daha bir takım aktiviteleri sayabiliriz.

Diğer taraftan Hindistan-Pakistan alt kıtasında meydana gelen gelişmeler göze çarpmaktadır. Orada modern batı terminolojileriyle düşünerek yapılmaya çalışı-

¹ Nasr, S. Hüseyin, *Genç Müslümanlara Modern Dünya Rehberi*, trc. Şehabettin Yalçın, İst 1995, s.67.

² Adıvar, A. Adnan, *Bilim ve Din (İlim ve Din)*, İstanbul 1980, s. 388.

³ Tanzimatla ilgili bk. Türköne, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İst.; *Tanzimat (100 yıl)*, İst. 1940, Yalçın, M. Şerâfeddin, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", s. 757-775, *Tanzimat*, Ank. 1940; Ülken, Hilmi Ziya, "Fikir Hareketleri", a.g.e.; Sungu İhsan, "Yeni Osmanlılar", a.g.e.; Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ank.1985; İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Tanzimattan Önce ve Tanzimat Döneminde Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. yılında Tanzimat*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1992.

lan İslâm mesajını yeniden yorumlanması çabalarına rastlamaktayız.⁴ Bu çabaların öncüsü Seyyid Ahmet Han-(1817-1898) dir.-O, İslâm'ın kesintisiz bir süreçten akıp giden yenilikçi mirasına yaslanan ve onu ihya etmeye çalışan entelektüel bir şahsiyettir. Ancak Avrupa'da meydana gelen bu Rönesans hareketinin getirdiği gelişmeler ile Hind alt kıtasında İslâmî yeniden yorumlama çabalarının gelişme gösterdiği bir dönemde Mısır da bu ve buna benzer bir takım gelişme ve çalışmalardan nasibini almış bulunmaktadır.

İşte böyle bir dönemde, yani XIX. yüz yılın ortalarında Mısır'da bu kurtuluşun iç dinamiklerinin İslâm'da olduğunu keşfeden öncüler arasında Muhammed Abduh yer almaktadır. O, bu yüzyıl sonlarına doğru güçlü bir İslâm kültürü oluşturma gayreti içerisinde olmuş bir şahsiyettir. Onun ortaya koyduğu fikirlerin XX. yüzyılda oluşmaya başlayan Çağdaş İslâm Düşüncesine büyük katkılar sağladığı inkar edilemez bir gerçektir. O İslâm âleminin ihtiyacı olan geleneksel kültürel mirası yeniden ihyâ ederek çağdaş sorunların çözümlenebileceği bir seviyeye çıkarılması gerektiği inancını devamlı surette taşımış bulunmaktadır. Abduh'un, bu şuur ve düşünce içerisinde, İslâmî yapılanmanın temel taşı olacak ve geleceğe ışık tutacak bir takım fikirlerini eserlerinde görmemiz mümkündür. Abduh'un Çağdaş İslâm Düşüncesinin oluşumuna katkıları büyük olmuştur.

Çağdaş İslâm Düşüncesinden kasıt; XIX. ve XX. yüzyılda ortaya çıkan ve büyük ölçüde yeni bir İslâm yorumuyla neticelenen harekete verilen genel bir isim olmasıdır. Bu düşünce hareketi, bir taraftan İslâm dünyasının karşı karşıya kaldığı durumu tespit ve sebeplerini araştırırken, diğer taraftan da İslâm düşüncesinin modern Avrupa'nın genel temayüllerine göre anlaşılması ve şerh edilmesini gerçekleştirmeye çalışmıştır. Bu dönemde fiilen ve fikren İslâm dünyasını sömürgeleştirme sürecindeki Batı dünyasının siyasî, fikrî ve iktisadî alandaki hakimiyetine karşı müslümanlar, kendi geleneklerinden, kültürlerinden hareketle, çeşitli alternatifler geliştirmeye başlamışlardır.

Muhammed Abduh, müslümanların fikri yapılarını taklid bağından kurtarması ve dönemin aydınlanma dünyasının bir ürünü olan rasyonalizmden de nasibini alması icabettiğini açık yüreklilikle belirten; ayrıca müslümanları bir takım ilmi düşünce hareketiyle uyandırmaya uğraşan, aynı zamanda fikri-siyasi ve içtimai yeniliklere adapte olmaya gayret gösteren ve bunun gerçekleşmesi için uğraş veren şahsiyetlerden biridir. Çünkü Abduh, uygulamada akılcıdır. O, bu düşüncelerini *Risâletü't-Tevhid*'in sahifelerinde şöyle nitelendirmektedir: "...Binaenaleyh, birbirine muarız görünen akıl ve din, ilk defa olarak biri Kur'an'da diğeri de Peygamberin lisanında kardeş oldular. Bu durum asla te'vil edilmeyecek kadar net bir şekilde açıktır. Ancak akıl ve dinine güvenilmeyenler veya güven vermeyenler müstesna tutulursa aşağıdaki durum çok önemlidir. Çünkü din, aklı selim vasıtasıyla kabulü mümkün olabilecek şeyleri mensuplarına teklif eder. Hiçbir teklifi akla muhal/müstahil gelebilecek noktada vaki olmamıştır."⁵ Ortaya çıkan sonuca baktığımızda akıl ile nakil arasında hiçbir zaman uyumsuzluk görülmemektedir. Abduh'un bu akılcılığı, insanı iki ilkeyi kabule

⁴ Uyanık, Mevlüt, *Bilginin İslâmleştirilmesi, Çağdaş İslâm Düşüncesi*, Ankara 1999, s. 36-51; bk. Düzgün, Şaban Ali, *Sir Ahmet Han ve Entellektüel Modernizmi*, Ankara 1992; Aziz Ahmet, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslâm*, trc. Ahmet Küskün, İstanbul 1990.

⁵ Abduh, Muhammed, *Risâletü't-Tevhid*, Mısır 1315, s. 2.

götürür. Birincisi: Akıl ile nakil arasında bir anlaşmazlık olması halinde, karar verme yetkisinin akla ait olduğunu ortaya konulması, diğeri: Din-ilim arasındaki çatışmanın kaldırılarak, işbirliğinin sağlanmasıdır. Din ile ilim arasında hiçbir düşmanlık mevcut değildir.

Ayrıca Abduh, İslâm'ın aslına uygun olarak anlaşılmasının ve taklidi reddedip aklın hakimiyetinin sağlanmasının gerekliliğini savunan çağdaş ilimlerle çatışma değil, bir consensüs sağlanması noktasının vurgulanmasını isteyen bir şahsiyettir. Hatta O Kur'an'ın yeni bir anlayışla ve yeni sorulara dinamik cevaplar arayan bir zihniyetle okunmasını belirten ve dinin akide yapısının tespitinde ana kaynağın Kur'an olduğunu da savunanlardan birisidir. Kısacası Abduh'u, müslümanların ilmi, ahlâki ve sosyal durumlarının iyileşmesi için gayret gösterenlerden biri olarak görmemizin daha uygun olacağı kanaatini taşımaktayım.

Bu ilmi şahsiyetin meydana getirmiş olduğu eserler, hem kendi dönemine hem de kendinden sonraki dönemlere damgasını vurmuştur. Abduh, İslâm dünyasının, yaşadığı bunalımdan çıkış yollarının arandığı bir dönemde, İslâm'ın yücelmesi, müslümanların her açıdan ilerlemesi için arayışlar ve çarpınışlar içinde bulunan bir bilgin olması nedeniyle, onun hayatı hakkında kısa bir bilgi vermemiz yerinde olacaktır.

A-MUHAMMED ABDUH'UN HAYATI

Muhammed Abduh Hasan b. Hayrullah, Mısır'ın Nil Deltası Bahîra kazasının "Mahalletü Nasr" diye bilinen bir köyünde 1266/1849 yılında dünyaya geldi.⁶ Abduh orta tabakaya mensup bir ailenin çocuğudur.⁷ Babası Hayrullah efendi Türk kökenli yani Mısır'a yerleşmiş bir Türkmen ailesindedir.

Abduh, ilk okuma ve yazmayı ailesinden öğrendi. Kur'an okudu ve iki yıl içerisinde de hafız oldu. Kur'an'ı tertil ve tecvidine uygun olarak okumak için Tanta'ya geldi ve Ahmediye camiinde bu Kur'an derslerini tamamladı. Bir müddet sonra okuduğu medreseyi terk ederek, bir daha ilimle meşgul olmamak üzere Tanta'yı terk etti. 1865 yılında evlendi. Bu evlilik onun tahsil hayatını zorlaştırmaktadır. Ancak babası onun okumasını arzu etmektedir. Abduh'u tahsil hayatına dönmeye zorlar. Küneyyise köyünde karşılaşmış olduğu biri onun tüm projelerinden vazgeçmesine vesile oldu. Bu zat Derviş Hızır'dır. Abduh bu zatın yanındâ on beş gün kaldı ama bu süre onun bütün hayatının değişmesinde aktif bir rol oynadı.⁸ Böylece o tekrar kaldığı köyü terk

⁶ Rızâ, M. Reşid, *Târihu'l-Üstâzi'l-İmâm eş-Şeyh Muhammed Abduh*, Mısır, Matbaatu'l-Menâr 1931, I/15; Schacht, J., "Muhammed Abduh", İA., İst., 1971, VIII/488; Abdurrazık, Mustafa, *Muhammed Abduh*, Mısır Daru'l-Maarif, ts. s.16; Emin, Osmân'Essai sur ses Idées Philosophiques et Religieuses, Le Caire, Imprimerie Mısır S.A.E., 1944, s. 3; Turabisi, Corc, *Mu'cemü'l-Felâsife (el-Felasife -el-Menatika- el-Mütekellimün -el-Lâhütiyyün- el-Mutasavvifün)*, Beyrut. 1987, s. 386; Hourani, Albert, *el-Fikri'l-Arabi fi Asri'n-Nahdati (1798-1939)*, Kerim Azkul (Arapçaya trc.), Beyrut-Lübnan 1977, s. 162; el-Cündî, Abdu'l-Hâlim, *el-İmâm Muhammed Abduh*, Kahire, Dâru'l-Maarif, ts. s. 8; Emin, Ahmed, *Zuamâu'l-İslâh fi'l-Asri'l-Hadis*, Beyrut, ts. s. 280; Keskiöğlü, Osman, "Muhammed Abduh", AÜİFD, Ankara 1972, XVIII/109; Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, Leiden 1944-49, II/A, s. 311; ez-Zeyyad, Ahmed Hasan, *Târihu'l-Edebi'l-Arabi*, Matbaatü'r-Risâle, ts. s. 425; Ülken, Hilmi Ziya, *La Pensée de L'İslâm*, trc. Française, Gauthier Dubais, Max Bilen et L'Auteur, İst. 1953, s. 122-125; Louis Gardet-M. M. Anawatti, *Introduction à la Théologie Musulman, Essai de Théologie comparée*, Paris 1970, s. 81-93.

⁷ Abdurrazık, Mustafa, a.g.e., s. 16.

⁸ Rızâ, Reşid, *Üstâzü'l-İmâm*, I/20-21.

ederek eğitim hayatına dönmüştür. Şeyh Derviş Hıdır O'na İslâm ve tasavvuf hakkında doğru bilgiler verdi. Bu arada kendisini zühd ve tasavvufa verdi.

Abduh, 1866 yılında Ahmediye camiinden ayrılarak el-Ezher'e gelmiş burada Ahmet Rufaî, Abdurrahman Uleyş, Hasanü't-Tavîl'den dersler almıştır. Abduh on iki yıl kaldığı el-Ezher'den 1294/1877 yılında, kendisine âlim ünvanı ve İslâmî ilimlerin değişik sahalarında hocalık yapma yetkisi veren "el-âlimiye" diplomasını aldı.⁹ 1878 yılında Dârululûma hoca oldu. Burada çeşitli dersler okuttu. Bunlar Teftazânî'nin "Şerhu Akâid-i Nesefiyye'si", İbn Miskeveyh'in "Tehzibu'l-Ahlak", İbn Haldun'un "Mukaddime" si ve Guizot'un "Avrupa Medeniyeti Tarihi"dir.

1872 yılında Mısır'a gelmiş olan Cemaleddin Efgânî ile tanıştı. Abduh onun sohbetlerine katıldı, derslerini dinledi. Bunlar onda büyük tesirler bıraktı. Şeyh Derviş onun erginlik çağındaki mürşidi olurken, Efgânî ise, olgunluk çağındaki mürşidi olarak ona gerçeklerin kapısını açtı.

26 Haziran 1879 yılında bir fermanla Tevfik Hıdiviğe¹⁰ getirildikten sonra Efgânî ve ekibine karşı tavır aldı ve onlarla bağlarının kopmasına vesile oldu. Böyle bir gelişmeden sonra Efgânî sürgün edildi. Bu sürgün kararıyla birlikte Abduh'da tüm resmi görevlerinden azledilerek, köyünde ikamet etmesi zorunlu kılındı. Daha sonra köyünden getirilerek Resmi Gazetenin başına geçirilmiş ve 1882 yılına kadar bu görevde bulunmuştur. Abduh'un Resmi Gazetede editörlük yaptığı dönemde, Mısır'ın sosyal bunalımı, Urabi Paşa devrimiyle doruk noktasına ulaşmış bulunmaktaydı. Sonra Urabi devriminin yenilgiye uğraması sonucu, Abduh desteklediği bu hareketten dolayı suçlu bulundu, İngilizler onu mahkum etti. Bu mahkumiyetinden dolayı üç ay hapis yattı, sonra da üç yıl boyunca Beyrut'a sürgüne gönderildi. Beyrut'ta geldiği zaman, hiç vakit kaybetmeden ders vermeye başladı. Buraya gelişinin birinci yılı henüz dolmamıştı ki, Paris'te ikamet eden Efgânî onu yanına çağırırdı. Bu davet üzerine Paris'e gitti ve onunla birlikte Abduh "el-Urvetü'l-Vuska" isimli bir cemiyet kurarak, aynı isimli bir de gazeteyi yayın hayatına geçirdiler. Dergi sekiz aylık yayın süresince sadece on sekiz sayı çıkabildi ve 16 Ekim 1884 tarihinde son sayısını yayınladı. Paris'te kaldığı bu süre içerisinde iki kez İngiltere'ye gitti. Derginin temsilcisi olarak 1885'te Tunus'a gitti ve aynı yıl Beyrut'a tekrar döndü. Beyrut'ta kaldığı süre içerisinde ilmi çalışmalarına hız verdi. O yapmış olduğu bir takım şerhleri ve tercümelere Beyrut'ta kaleme aldı. Sürgün müddetinin üç yıl olmasına rağmen o Beyrut'ta altı yıl kalmıştı.

Hıdiv Tevfik, Abduh'u affetti ve bunun sonucu olarak Abduh baba ocağına döndü. Abduh 1899 yılında iki önemli görev üstlendi, biri Mısır Müftülüğü, diğeri ise, Kanunlar Danışma Meclisi üyeliğidir. Ayrıca 1892 yılında kurulan İslâmî Hayır Cemiyetinin kurucu üyeleri arasında yer aldı. 1890 yılında bu cemiyetin başkanı oldu. Abduh, hayatının son dönemlerinde pek çok resmi ve sivil hizmetlerin yanında, okutmaya ve yazmaya devam etti. 1899 yılında el-Ezher'de başladığı Tefsir derslerine ölümüne kadar devam etti. Reşid Rıza bu tefsir derslerini özetleyerek notlar alıyordu. Bir yıl sonra "el-Menar" dergisinde neşretmeye başladı. Abduh, vefatına kadar ancak

⁹ Abdurrazık, Mustafa, a.g.e., s. 74; Hammade, Abdulmunim, "Muhammed Abduh ve Şahadet-i Âliye", el-Kitâb, Mısır 1946, c. I, y. 1, sy. 4, s. 529-532. Ayrıca Âlimiyye için bk. İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Âlimiyye", D/İA, İstanbul 1989, II/464-465.

¹⁰ Hıdiv: 1867 yılından itibaren Mısır valilerine verilen unvan. bk. D/İA, XVII/478.

en-Nisa Suresinin 125. ayet-i kerimesini tefsir etmiş ve neşri derginin on beşinci cildine kadar sürebilmiştir.

Muhammed Abduh genellikle bu isimle tanınmakla beraber, ölümünden sonra "*el-Üstâd el-İmam*" ünvanıyla anılmış, hatta o Mısır'da müftülük yaptığından dolayı da "*Mısır Müftüsü Muhammed Abduh*" veya "*eş-Şeyh Muhammed Abduh*" diye de meşhur olmuştur.

Abduh, 11 Temmuz 1905 tarihinde zihninde planladığı ıslahatlarının tamamını gerçekleştirmeden dünyaya gözlerini yumdu. O, geride üç kız evladı, binlerce öğrenci ve seven bıraktı. Abduh'un cenazesi, Mısır halkı ve hükümeti tarafından Milli bir yas havası içerisinde kaldırılarak Kahire'deki el-Afifi mezarlığına gömüldü. Onun ölümünden sonra, Mısır ve pek çok ülkede hakkında hem ta'ziye tarzında hem de mersiye türünde yazılar yazıldı.¹¹

Muhammed Abduh, ölümünden sonra bir çok araştırmacının dikkatini çekmiş, onun düşüncelerinin ilim dünyasına etkileri konusunda İslâm âleminde ve batıda pek çok çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışma Abduh'un düşüncesini oluşturan bizzat kendi tarafından yazılan eserler, makaleler şerhler, batılı araştırmacıların yaptıkları çalışmalar ve makaleler ile İslâm dünyasında konu ile ilgi ortaya konan çalışmalar, eserler ve makalelerden oluşacaktır.

B-MUHAMMED ABDUH'UN ESERLERİ

Muhammed Abduh, XIX. asırda yetişen İslâm âleminin ünlü simalarından biridir. Yaşadığı çağdan günümüze kadar düşünce hayatına damgasını vuran Abduh hakkında "*velûd bir yazardır*" diyebiliriz. Çünkü O'nun, kısa bir ömür içerisinde, eğitim, haddinden fazla görev ve meşguliyetler, seyahatler ve sürgün hayatını sığdırdığı düşünüldüğü zaman böyle bir yargıya varılabilir. Muhammed Abduh, 1849-1905 tarihleri arasında, kısa bir ömre yüzlerce makale ve aşağıda listesini vereceğim bir takım eserleri sığdırabilmiş, bütün bunlardan öte, yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Onların ortaya koydukları eserlerin temel harcında da onun mayası bulunmaktadır.

İlk makalesi "*el-Ahrâm*"da¹² yayınlanan Abduh, bundan başka "*el-Vakâyi'u'l-Mısriyye*"¹³, "*el-Urvetü'l-Vuskâ*"¹⁴, "*Semerâtü'l-Fünûn el-Beyrûtiyye*"¹⁵, "*el-Menâr*"¹⁶ gibi gazete ve dergilerde birçok yazı ve makale yayınlamıştır. Abduh'un yazmış olduğu kitaplar kısmen hayatında ve daha sonra da ölümünün akabinde defalarca basılmıştır. Abduh'un basılı olan eserlerini tasnif ettiğimizde; Tefsir, Tevhîd, reddiye, şerh-

¹¹ Taşpınar, Halil, *Muhammed Abduh'un Tevhid, Nübüvvet ve Ef'âl-i İbâd Meselerine Bakışı*, Kayseri 2001, s. 28-39'dan özelenerek yazılmış (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniverst. Sosyal Bil. Enst.).

¹² Abduh'un *el-Ahrâm*'da yayınlanan ilk makalesi: Takrîzu Cerîdetü'l-Ahrâm, 2 Eylül 1876, Reşid Rızâ, *Üstâzû'l-İmâm*, II/15-17; İkinci makalesi: el-Kitab ve'l-Kalem, y. 1, sy.8, 1876, Reşid Rızâ, a.g.e, II/17-23.

¹³ Abduh'un *el-Vakâyi'u'l-Mısriyye*'de yayınlanan bazı makaleleri: İydu Mısır ve Matlau' Saâdetihâ, 19 Temmuz 1880; İhtirâmu Kavânini'l-Hüküm ve Evâmîruhâ min Saadeti'l-Ümme, 21 Ekim 1880; el-Kuvve ve'l-Kanun, 8 Şubat 1881; el-Vataniyye, 6, 21 Mart 1881; Hatâ'u'l-Ukalâ-i, 4, 5, 19 Nisan 1881; Mısır ve'l-Habeş, 14 Ağustos 1881; Evhamü'l-Cerâid, 26 Ekim 1881; el-Hayatü's-Siyaseti, 9-10, 13, 28 Kasım 1881.

¹⁴ Abduh'un *el-Urvetü'l-Vuskâ*'da çıkan bazı makaleleri: "el-Kaza ve'l-Kader", s. 49-58; İnhitatu'l-Müslimin, s. 30-35; el-Fezâil ve'r-Rezâil, s. 59-75; el-Emel ve Talebü'l-Meccd, s. 80-87; eş-Şeref, s. 97-103 ve daha pek çok makalesi yayımlanmıştır.

¹⁵ Abduh'un *es-Semerâtü'l-Fünûn*'da yayınlanan makalelerinden bazıları: Mısır ve Cerîdetü'l-Cenne, 22 Receb 1303/1886; Müraselât, 25 Şevval 1303 / 1886; el-Lügatü'r-Resmiyye fi'l-Mehakimî'l-Ehliyye bi Mısır, 13 Rebiu's-Sâni 1306/1889.

¹⁶ Abduh'un *el-Menâr*'da yayınlanan bazı makaleleri: Taassub, III/4-15 12 Mart 1900, el-Cinsiyye ve'd-Diyânetü'l-İslâmiyye, III/25-30 12 Mart 1900; Kem Hikme İllahî fi Hubbi'l-Mahmedetü'l-Hakka, IV/561-567 14 Ekim 1901

ler ve hatıralardan oluşmaktadır. Bütün bunlar bize göstermektedir ki, Abdüh İslâmî ilimler içerisinde pek çok konuda da yazı yazmış veya eser meydana getirmiş bulunmaktadır. O aynı zamanda kendisine velud değildir diyenlere de bir başka açıdan eserleriyle cevap vermiş bulunmaktadır.

Abdüh'un eserlerini ve makalelerini biyografisiyle birlikte ilk defa neşreden Reşid Rızâ olmuştur. Bu işe Muhammed Abdüh'un ölümünden hemen sonra teşebbüs ederek, "el-Menâr" dergisinde "Muhtasarı Sireti'l-Üstâzi'l-İmâm"¹⁷ ismiyle kısa biyografi denemesi yaparken, bir taraftan da aynı dergide Üstad Muhammed Abdüh'la ilgili olarak kimde bir yazı, bir hatıra, bir kitap veya bir makale varsa getirmesini ilan etmiştir. Böylece üç ciltlik ve 2122 sahife tutarındaki, "Târîhu'l-Üstâzi'l-İmâm Muhammed Abdüh" isimli eser ortaya çıkmıştır. Bu eserin ilk cildi, Abdüh'un hayatından, ikinci cildi, bazı eser ve makalelerinden, üçüncü cildi ise, Abdüh'un mektuplarından, ölümünden sonra yerli ve yabancı basında çıkan kendisi hakkında yazılan taziyelerden, mersiyelerden ve makalelerden oluşmaktadır. Ancak burada şu noktayı belirtmekte fayda olduğu kanaatindeyim. Reşid Rızâ'nın meydana getirdiği bu eser bir çok yönden eksiktir. Çünkü Reşid Rızâ tarafından, bu eserin neşredildiği dönemde Hidiv II. Abbas Hilmi iktidarına ve İngilizlere ters düşmemek için bir çok makale "Târîhu'l-Üstâzi'l-İmâm"a alınmadığı gibi bazı kitap ve makalelerin Abdüh'a ait olup olmadığı araştırılmadan ve tahkik edilmeden neşredilmiştir. Yazımın ileriki bölümlerinde Abdüh'un eserlerinden bahsettiğimizde bu durum daha iyi görülecektir. Muhammed Reşid Rızâ'nın hazırlamış olduğu bu kıymetli eser 1925 ve 1931 yıllarında olmak üzere iki defa üst üste baskı yapmıştır. Birinci ve ikinci baskı arasında fazla bir fark yoktur.

Muhammed Ammara, aradan yıllar geçtikten sonra Reşid Rızâ tarafından Abdüh hakkında yazılı bulunan bu eserin bir takım eksiklerini görünce, kendisi kırk yıl sonra ikinci bir defa toplama ve inceleme yaparak neşretme teşebbüsünde bulunmuştur. Ammara'nın yaptığı bu özlü çalışmanın diğer bir özelliği de; makalelerin mevzularına, tarihlerine göre, belli bir düzen ve intizam içerisinde, hatta bazı yazıların kaynakları, ilk basıldıkları yerler dipnotlarda verilmiş olmak üzere yeniden tanzim edilerek basılmış olmasıdır. Ammara yaptığı bu çalışmaya "el-A'mâl'ul-Kâmile li'l-İmâm Muhammed Abdüh" ismini vererek, altı ciltte neşretmiştir. Şimdiye kadar bu eser iki baskı yapmıştır: İlk baskısı Kahire 1972-1974; ikinci baskısı: Beyrut 1979-1980'dir.¹⁸

¹⁷ Abdüh'un kısa biyografisi için *Mecelletü'l-Menâr*'ın şu sayılarına bk. el-Menâr, VIII/10, s.375-400 Mısır 1323/1905; el-Menâr, VIII/11, s. 401-416; el-Menâr, 8/12, s. 453-478; el-Menâr, VIII/13, s. 487-495; el-Menâr, VIII/14, s. 535-552.

¹⁸ 1-Ammara'nın yaptığı bu çalışmanın **I. Cildinde**: Abdüh'un Hayatı (s. 15-198), Eserlerini tetkik (s. 199-269), Siyaset (s. 271-571) , Abdüh'un sürgündeki günleri (s. 573-669), Abdüh'un sürgünden sonraki hayatı (s. 671-745). **II. Cildinde**: İçtimai konularla ilgili makaleler (s. 7-213), İslahu'l-Kaza (s. 215-300), İslahu'l-Evkaf (s. 301-811), Terâcim (s. 313-359), Resâilü Fikriyye ve İlhvaniyye (s. 361-410), Mukaddimat ve Talikat (s. 411-485). **III. Cildinde**: Değişik mevzular (s. 7-76), Lâiha İslahu't-Ta'limi'l-Osmanî (s. 77-87), Lâiha İslahu'l-Gadri'l-Surî (s. 89-101), İslahu't-Terbiye fi Mısır (s. 103-137), Dersu Amm fi'l-İlmi'l-İslâmî (s. 138-159) Terbiye (s. 160-174), İslahu'l-el-Ezher (s. 175-198), er-Reddu alâ Hanotaox (s. 201-240), er-Reddu Farah Anton (İzdihadi'l-İn-Nasraniyye ve'l-İslâm s.243-350), Risâletü't-Tevhid, (s. 353-475), Ef'âlü'l-İnsan (s. 477-495), Felsefetü İbn Rüşd (s. 496-537). **IV. Cildinde**: Mukaddime fi Tefsiri'l-Kur'an (s. 9-22), Fatiha (s. 23-54), Bakara (s. 55-774), **V. Cildinde**: Al-i İmran (s. 7-161), en-Nisa (s. 163-279), Meseletü'l-Garânik (s. 283-297), Ahzab suresinde Zeyd-Zeyneb Meselesi (s. 300-306), Amme Cüz'ü (s. 307-574), Asr Suresi (s. 505-521). **VI. Cildinde**: Hatıra fotoğrafları (s. 29-38), Umumi fihrist (s. 41-150), el-Fetavâ (s. 233-409).

Muhammed Abduh'un eserlerinin dökümünü verirken ilk elden Reşid Rızâ'nın çalışması, Ammara'nın tahkikli neşri ve Abduh üzerine yapılan bazı ilmi çalışmalar göz önüne alarak bir liste vermeğe çalışacağız. Ancak burada bir noktayı belirtmekte fayda vardır. Abduh'un eserlerini zikrederken öncelikle onun aidiyeti şüpheli olan eserlerini vermeğe, sonra da kendisine ait olduğu kesin olan eserlerle birlikte yazma olanlarını da belirtmeye çalışacağız.

I-ABDUH'A AİT OLUP-OLMADIĞINDA ŞÜPHE EDİLEN ESERLER

1- Risâletü'l-Vâridât fî Sırrı't-Tecelliyât

Tasavvuf ve kelâmla ilgili olan bu kitap 1872 yılında yazılmış; ilk defa 1874 tarihinde Kahire'de basılmıştır.¹⁹ Reşid Rızâ, "*Târîhu'l-Üstâzi'l-İmâm*" ikinci cilt (ilk baskı-1925) Münşeât bölümünün 1-25'inci sahifelerinde bu eseri Abduh'a nispet ederek eserine almış ama, ikinci baskıda bu eser münşeât bölümünden çıkartılmıştır.²⁰ Bu eser Kahire, Matbaatu'l-Menâr'da 1925'de ikinci defa basılmıştır.²¹ Bu eserin kısaca içeriğine baktığımızda bir mukaddime pek çok konu (Mümkün, mürekkebe, metlak, mukayyed, Vacib bedihi mi? Nazari mi? İlet ve ma'lul, Filozofların sözünü iptal, idrakın hakikatı, tecellinin mertebeleri, batıda felsefi nazariyeler, Risâlet ve Nübüvvette tasavvufi/sofi nazariyeler gibi) ve hatimeden oluşmaktadır.

Ammara, bu derece derin ve felsefi bir eserin meydana gelmesi için geniş bir felsefi kültürün gerekli olduğunu ileri sürerek, bu eseri Efgânî'ye nispet etmektedir. Ammara'ya göre, bu eserin yazılış tarihi 1872'dir. Abduh henüz yirmi üç yaşlarında bir öğrenci ve el-Ezher'den de henüz mezun olmamıştır. Efgânî ile tanışalı da bir yıl olmuştur, diyor. Bu takdirde Abduh, böyle bir fikri eseri kaleme alacak kadar felsefi yeteneğinden bahsetmek yanlış olur. Olsa olsa Abduh, bu esere bir sahifelik giriş yazmıştır. Hatta girişte Abduh'un kullandığı "*Evmee/İşaret etti*" kelimesine dayanarak bizzat Abduh'un, eserin Efgânî tarafından telif edildiğini kaydettiğini söylemektedir. Ayrıca Abduh'un ilk yazısı 1876 yılında "*el-Ahrâm*"da, Hoca Hüseyin Nimetullah Hurî'nin Fransızcadan tercüme ettiği "*et-Tuhfetü'l-Edebiyye*" isimli esere bir takriz şeklinde çıkmıştır.²² Aynı zamanda Brockelmann, yazmış olduğu GAL isimli eserinde Muhammed Abduh'un hayatını ve eserlerinin isimlerini verirken "*Risâletü'l-Vâridât*" tan hiç bahsetmemektedir.²³

2- et-Ta'likât alâ Şerhi'd-Devvânî ilîl-Akâidi'l-Adudiyye

Bu eser, Adudüddin el-İcî (ö. 756/1355) tarafından yazılan "*Akâid-i Adudiyye*"ye Celâlüddin Devvânî'nin (ö. 905/1502) yapmış olduğu şerh üzerine bir haşiyedir. Bu haşiye ilk defa 1292/1876 yılında Kahire'de yayınlanmış, ikinci olarak da: 1322/1904'de basılmıştır.²⁴ Ammara bu eserin de Muhammed Abduh'a ait olmadığını iddia ediyor ve bu konuda şöyle diyor: Eser ilk defa yayınlandığı tarihte (1292/1876) Abduh henüz öğrencidir. Efgânî ile tanışalı da daha birkaç yılı geçme-

¹⁹ Emin Osman, *Raidu'l-Fikr*, s. 261.

²⁰ Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, Mısır 1344, II/Lam.

²¹ Abduh, Muhammed, *Risâletü'l-Vâridât, Münşeâtü'l-Menâr*, Mısır 1925.

²² Ammara, Muhammed, *el-A'mâlu'l-Kâmile ilîl-İmâm Muhammed Abduh*, I/208.

²³ Brockelmann, Carl, *GAL*, Leiden, 1949, II/320.

²⁴ Tefik Mukbil, Dr. Fehmi, "*Ruvvâdul-İslah, Fî'l-Asrî'l-Hadis, Muhammed Abduh*", *el-Vesika*, Bahreyn 1992, c. X, sy. 10, s. 139; Emin Osman, a.g.e., s. 261.

mişti. Ayrıca Ammara, *Risâletü'l-Vâridât* için zikrettiği noktaları aynen bu eser için de belirtmekten geri kalmıyor. Bu eser Brockelmann'ın GAL'ında da geçmemektedir.²⁵ Ancak bütün bu söylenenler birer iddiadan ibarettir. Çünkü bu eser Abdüh hayatta iken basılmış ve üzerinde kendi imzası bulunmaktadır. Abdüh'tan sonra gelen pek çok âlim ise bu konuda aykırı bir görüş belirtmemektedir. Süleyman Dünya tarafından bu eser baş tarafına 64 sahifelik bir girişle takdim ve tahkiki yapılarak 1958 yılında iki cilt halinde "*eş-Şeyh Muhammed Abdüh beyne'l-Felâsife ve'l-Kelâmiyyin*" ismiyle yayınlanmıştır. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, bu haşiye'nin müellifinin Abdüh'tan başkasının olamayacağıdır.

3- el-Urvetü'l-Vuskâ

el-Urvetü'l-Vuskâ, 13 Mart 1884-16 Ekim 1884 tarihleri arasında on sekiz sayı ve "*el-Urvetü'l-Vuskâ*" cemiyetinin yayın organı olarak, Paris'te Efgânî ile Abdüh'un neşrettikleri bir gazetedir. *el-Urvetü'l-Vuskâ* gazetesinin ilk sayısında, gazetenin Siyasî müdürü/politik directeur Cemâleddin Efgânî, Muharrirü'l-Evvel/Redacteur en Chef eş-Şeyh Muham-med Abdüh diye yazmaktadır.²⁶

Ammara'ya göre bu gazetede yazıların Efgânî'ye nispet edilmesi gerekir. Abdüh'un bu Gazetede rolü yalnızca editörlüktür. Ayrıca Ammara bu görüşüne, Şekip Arslan'ın Abdüh'tan nakil suretiyle Reşid Rızâ'nın söylemiş olduğu şu sözle delil olarak almaktadır: "Tüm fikirler Seyyid'indi. Bu dergide bana ait bir fikir yoktur. İbareler bana aittir. Bu noktada da Efgânî'nin rolü yoktur."²⁷ Bu sözde bir mütevazilik vardır, yani Abdüh da yazmıştır.

Hamid İnyet ise; *el-Urvetü'l-Vuskâ*'nın bütün yazıları Abdüh'un kaleminden çıkmıştır. Çünkü yazılarda saf Arapça kullanılmıştır. Oysa Seyyid'in yazılarının çoğunun üslûbunda, onların yazarının Arap olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat bu gazetede önemli olan yazı üslûbu değil, yazılan makalelerin içeriğidir. Bu konuda çoğu makalelerin içeriğinin Cemâleddin Efgânî'nin düşüncelerinden sızdığına da hiç kuşku yoktur.²⁸

Ammara'nın "*el-Urvetü'l-Vuskâ*"yı Abdüh'a nispet etmemesinin diğer bir sebebi de; Gazetenin siyasî içerikli ve devrimi esas alan bir üslûba sahip olmasıdır. Ayrıca, eğer makaleler Abdüh'un ise neder: "*stâzu'l-İmâm*"da otuz bir adet makale münşeât bölümüne alınma-mıştır?²⁹ Ancak *el-Urvetü'l-Vuskâ*'da yer alan fikrî makaleler zaman zaman *Mecelletü'l-Menâr* dergisinde (1901-1906) iktibas edilmiştir.³⁰ Daha sonra ki dönemlerde gazetede çıkan bu makaleler müstakil bir kitap halinde ilk baskı-

²⁵ el-Cündî, Abdulhâlim, *İmâm Muhammed Abdüh*, Kahire Dâru'l-Maârif ts. . . s. 16-21; Ammara, a.g.e., I/209 vd.; Brockelmann, a.g.e., II/320; DİA'sinin "Akâid-i Adudiyye" maddesinin yazarı Yunus Şevki Yavuz, bu eserin haşiyelerini zikrederken Abdüh'un haşiyesinde hiç söz etmemektedir. bk. Y. Şevki Yavuz, "Akâid-i Adudiyye", DİA, İst. 1989, II/216; ayrıca J. Schacht, İA, "Abdüh" maddesinde Abdüh'un eserlerini zikrederken bu eserinden hiç bahsetmemektedir. bk. J. Schacht, "Abdüh", İA, VIII/488.

²⁶ Tabibi, Abdulhakim, "Ma Hüve C. Efgânî", *el-Urvetü'l-Vuskâ*, Geneva, 1408, s. 37.

²⁷ Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, I/289; İnyet, Hamid, a.g.e., s. 117.

²⁸ İnyet, a.g.e., s. 117.

²⁹ Ammara, *el-A'mâlu'l-Kâmile*, I/223-229.

³⁰ el-Menâr mecmuasında *el-Urvetü'l-Vuskâ*'dan iktibas edilen bölümler: 1-Taassub, MM, III/4-15, 12 Mart 1900; 2-el-Cinsiyeye ve'd-Diyânetü'l-İslâmiyye, MM, III/25-30, 12 Mart 1900; 3-el-Kaza ve'l-Kader, MM, III/265-276, 28 Haziran 1900; 4-el-Fezail ve'r-Rezail MM, IV/41-50, 7 Mart 1901; 5-el-Emel ve't-Talebu'l-Mecd, MM, IX/830-836, 17 Kânûn-ı Evvel 1906. Mehmet Akif, Abdüh'dan yapmış olduğu tercümelelerde el-Menâr'da yayınlanmış bulunan makaleleri esas aldığı söylenebilir. İleri ki sayfaelerde Akif'in yapmış olduğu bu tercümelelerin geniş bir dökümünü vermeğe çalışacağız.

sı 1910 yılında Beyrut'ta olmak üzere, ikinci baskısı ise 1928'de Kahire'de neşredilmiştir.

el-Urvetü'l-Vuskâ'nın değişik dillere tercüme yapılmıştır. Urduca, İngilizce, Fransızca'ya yapılan bu tercüme bir kaç makaleyi geçmemektedir. Bu makalelerin bir kısmı Mehmet Akif tarafından tercüme edilerek Sebilürreşâd dergisinde yayınlanmıştır. Ama Akif Türkçe'ye bütünü çözümlenmiştir. Bu eserin tamamının tercümesi ilk defa İbrahim Aydın tarafından yapılmış, ayrıca bu tercüme Seyyid Hâdî Hüsrevşâhî'nin bir takdimi ile İstanbul'da 1987 yılında basılmıştır.

4- Tahrîru'l-Mer'e

Bu eser, Abduh'un talebelerinden Kasım Emin'e (1865-1908) aittir. 1899 yılında Mısırda basıldığı yıllarda hayli ses çıkarmış bir eserdir. Ancak bazı bölümleri Abduh tarafından kaleme alınmıştır (Şer'i Hicab, Talak, Taaddüdü Zevcat gibi) Ammara, Abduh'un yazmış olduğunu iddia ettiği kısımları "*el-A'mâlu'l-Kâmile li'l-İmâm Muhammed Abduh*"un, II. cildi, 72-129. sayfeler arasında yeniden neşretmiştir.³¹

II-ABDUH'UN YAPTIĞI ŞERHLER

1- Şerhu Nehc'i'l-Belâga

Hz. Ali'nin hitabelerini, konuşmalarını ve sözlerini ihtiva eden bir eserdir. Şerif er-Radî (ö. 359/969) tarafından derlenen bu esere Abduh tarafından yapılan bir şerhtir. İlk baskısı Beyrut'ta 1885 yılında neşredilmiştir. Ayrıca Abduh, *Nehcu'l-Belâga*'nın bu şerhine bir de mukaddime yazmıştır.³²

2- Şerhu Makâmâtı Bediüzzamânel-Hemedânî

Bediüzzaman el-Hemedânî'nin (ö. 398/1008) Makâmâtı Arap nesrinin şaheserlerindedir. Bu eser Arap edebiyatında çok tanınmasına ve kendinden sonra yazılan birçok Makâmata tesir etmesine rağmen Abduh'a gelinceye kadar üzerine şerh yazılmamış ender kitaplardan biridir. Makâmât Abduh'un şerhiyle birlikte ilk olarak Beyrut'ta 1889 yılında basılmıştır. Ancak Abduh'un ifadesine göre müstehcenliği dolayısıyla "*el-Makâmetü's-Şamiyye*"nin tamamı ve "*el-Makâmetü'r-Rusâfiyye*"den bazı kelime ve cümleler bu neşirden çıkartılmıştır.³³

3- Şerhu'l-Basâiri'n-Nasîriyyefi İlmî'l-Mantık

el-Kadî ez-Zâhid Zeyneddin Ömer b. Sehlân es-Sâvî tarafından yazılan mantığa dair bu kitabın tahkik nev'inden bir şerhidir. Abduh bu eseri el-Ezher'de öğrencilerine okutmuştur. Bu eser 1316/1898 yılında Bulak matbaasında basılmıştır.³⁴

³¹ Nurettin Ceribî, "Arâu Kasım Emin fi Tahrîru'l-Mer'e ve alâ katûhu bi Muhammed Abduh", *el-Hayâtü's-Sekâfiyyeti*, sy. 6 Novembre 1987, Tunus 1987; *Tahrîru'l-Mer'e*, Zeki Megamiz tarafından "Hürriyeti Nisvan" adıyla Türkçeye tercüme edilerek 1913/1329 yılında basılmıştır. bk. Şavaş, Rızâ, "İslâm Dünyasının Çağdaşlaşması Bağlamında Kasım Emin'in "Tahrîru'l-Mer'e" adlı kitabı", *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Problemi ve İslâm*, Ankara 2000, s. 61-81.

³² Ammara, a.g.e., II/417-420.

³³ Rızâ, Reşid, a.g.e., I/778; Ammara, a.g.e., II/414-416; Aşık, Nevzat, *Bediüzzaman el-Hemedani*, DİA, İst. 1992, V/328-329; Türkçeye tercümesi yapılan bu makâmelerde Abduh'un neşri esas alındığından içerisinde bazı kısımlar eksik bulunmaktadır. bk. Er, Rahmi, *Bediü'z-Zaman el-Hamezânî ve Makâmeleri*, İst. 1994, s. 24; ayrıca bu eserin İngilizce tercümesi, K.J. Prendergast tarafından yapılmış, *The Maqâmât of Bad' al-Zaman al-Hamadhâni*, London 1915'de basılmıştır.

³⁴ bk. Emin, Osman, *Râidu'l-Fikr*, s. 68 vd.

4-Esrâru'l-Belâga

Abdulkâhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078-79) belâgat ilminin beyan kısmıyla ilgili olan bu eseri ilk defa Muhammed Abduh'un tashihleri ve Reşîd Rızâ'nın açıklamaları ile Kahire'de (Matbaatü'l-Menâr 1320/1902'de) neşredilmiştir.³⁵

III-ABDUH'UN YAPTIĞI TERCÜMELER

1-Hakikat-ı Mezheb-i Neyçeri ve Beyan-i Hal-i Neyçeriyan

Cemaleddin Efgânî'nin Hindistan'da ikametî sırasında Farsça yazdığı, 1281/1881 yılın da Haydarabad-Dekken'de ilk baskısı yapılan; bu eser Muhammed Abduh tarafından Ârif Ebû Turâb'ın yardımıyla Farsça'dan Arapça'ya "*er-Redd ale'd-Dehriyyin*" ismiyle çevrilmiştir. Bu eserin birinci baskısı 1886 yılında Beyrut'ta yapılmıştır. Tercümesi yapılan bu eserin baş tarafında Cemaleddin Efgânî'nin geniş bir biyografisi de yer almaktadır. Bu eser, Aziz Akpınar tarafından "*Tabiatçılığa Red*" adıyla Türkçeye kazandırılmış olup, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları arasında neşredilmiştir. (Ankara 1956) Ayrıca, Dehriyyuna Reddiye (Naturalizm Eleştirisi) ismiyle Vahdettin İnce tarafından 1997 yılında İstanbul'da yeniden basılmıştır. *er-Redd ale'd-Dehriyyin*'in Urduca, İngilizce ve Fransızca tercümeleri de bulunmaktadır.³⁶

2-et-Terbiye

Abduh'un, Herbert Spencer'in "*Terbiye/!Education*" üzerine yazdığı eserin Fransızca nüshasından yaptığı bir tercümedir.

IV-ABDUH'UN MATBU OLAN ESERLERİ

1-Risâletü't-Tevhîd

Abduh'un en önemli eseridir. Abduh'un, sürgünde bulunduğu sırada Beyrut'ta Sultaniye Medresesinde iken okuttuğu derslerin genişletilmiş ve yeniden gözden geçirilmiş bir baskısıdır. *Risâletü't-Tevhîd*'in ilk baskısı Muhammed Abduh hâyatta iken 1315/1898 yılında Bulak'ta (Matbaatü'l-Emiriyye) yapılmıştır. Reşîd Rızâ'nın talimatlarıyla yeniden gözden geçirilerek Matbaatü'l-Menâr'da 1908 yılında neşredilmiştir. Bu eserin bugüne kadar yüzlerce baskısı ve tercümeleri bulunmaktadır. Bu tercümelerinden bazıları şunlardır:

a-Osmanlıca tercümesi: Mehmet Akif Risâletü't-Tevhîd'in iki bölümünü 1915'de tercüme etmiş, Sebülürreşâd dergisinde yayınlamış ama, bilinmeyen bir sebepten dolayı bu teşebbüsünü sürdürmemiştir Daha sonra Hüseyin Mazhar tarafından, Risâletü't-Tevhîd'in başından "Vahyin ve Nübüvvetin Vukuu'nun açıklanması" kadar ki olan kısmı tercüme edilerek "*Sebülürreşâd*" dergisinin 37 sayılarında tefrika edilmiştir. Yalnız bu tercüme tamamlanmamış eksik kalmıştır.³⁷

³⁵ Emin, Osman, a.g.e, s. 262; Kılıç, Hulusi, "Esrârü'l-Belâga", *DIA*, İstanbul 1995, II/435.

³⁶ Karaman, Hayreddin, a.g.e., s. 44.

³⁷ bk. Tevhîd'e Dair, SR, XVI/388-389; Ef'âl-i İlahiye, XVI/400-401; Ef'âl-i İbâd, XVI/404-407; Ef'âlin Husun ve Kubhu, XVI/408-411, 414-415; Risâlet-i Amme, XVI/416; Beşerin Vasıta-i Risâlete İhtiyacı, XVII/417-418, 431-438; İmkân-ı Vahy, XVII/439; Vahiy ve Risâlet'in Vukûu, XVIII/443; Resûl-i Ekrem'in Vazifesi, XVIII/445, 447.

b-Fransızca Tercümesi: B. Michel ve Mustafa Abdurrazık'ın uzun ve önemli bir girişle birlikte *Risâletü't Tevhîd ou Expose de la Religion Musulman*, Paris, 1925 yılında basılmıştır.

c-İngilizce tercümesi: *The Theology of Unity* adıyla, İshaq Musa'ad ve Kenneth Cragg tarafından, (Londra, George Allen ve Unwin, 1966) neşredilmiştir.

d-Türkçeye: Sabri Hizmetli tarafından geniş bir girişle birlikte tercüme edilmiş ve 1986 yılında Ankara'da Fecir yayınları arasında yayınlamıştır.

e-Yugoslavca'ya: *Raspravao Islâm skom Monoteizmu*, trc. Ömer dic. Muharrem, Sarajevo 1989'dir.

2- Felsefetu'l-İçtimâ' ve't-Târîh

Abduh'un, Dârü'lulûm'da hoca olarak bulunduğu sırada, İbn Haldun'un Mukaddimesini okuturken kaleme aldığı bu kitap, Efgânî Mısır'dan, Abduh'da Kahire'den sürgün edilip evrakına el konduğu zaman kaybolan bir eserdir.³⁸

3- er-Redd alâ Hanotaux

Bu eser, Fransız Dış İşleri Bakanlığında görevli Gabriel Hanotaux'un (1853-1944) 21 ve 28 Mart 1900 tarihlerinde "*le Journal*" Gazetesinde yayınlanan iki makalesinin Fransızca'dan Arapça'ya çevrilerek "*el-Müeyyed*" gazetesinin 6-13 Mayıs 1900 tarihli nüshasında yayınlanmasından sonra Muhammed Abduh tarafından seri bir şekilde altı makale ile vermiş olduğu cevapları içeren oluşmaktadır. İlk üç makalesi 1318/1900 yılında Mısır'da neşredildi.

Önce "*er-Reddu alâ Hanotaux*" (Mısır 1900) adıyla kitaplaşmış, Talat Harb bu yazıları Fransızca olarak neşretmiştir.³⁹ Gabriel Hanotaux'nun ve Abduh'un makalelerinin tamamı Ammara'nın "*el-A'mâlu'l-Kâmile*"sinde yayınlanmıştır.⁴⁰

Abduh'un Hanotaux'a verdiği reddiye, Mehmet Akif⁴¹ tarafından "*Abduh'un Münakaşası adıyla*" Türkçeye çevrilmiş ve o dönemde yayınlanmakta olan "*Sebilürreşâd*" dergisinde tefrika edilmiştir.⁴² Daha sonra bu tercüme müstakil bir eser halinde Selibürreşad yayınları arasında yayınlanmıştır.

4- el-İztihâd fi'n-Nasraniyyeti ve'l-İslâm

Farah Antûn'un "*el-Camia*" dergisinde yayınlamış olduğu bir makaleye Abduh'un yazmış olduğu cevabî bir seri makaleden oluşmaktadır.⁴³ Daha sonra bu makaleler "*el-İslâm ve'n-Nasrâniyye ma'a'l-İlmi ve'l-Medeniyye*" ismiyle el-Menâr dergisinde tefrika edilmiştir.⁴⁴ Daha sonra kitap halinde ayrıca bir baskısı da yapılmıştır.

³⁸ Rizâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm, 1/777-778*; bk. Emin, Osman, *Râidu'l-Fikr*, s. 54.

³⁹ M. Talat Harb, *L'Europe et l'Islâm*, Kahire 1905.

⁴⁰ Ammara, Muhammed, *el-A'mâlu'l-Kâmile*, III/201-240.

⁴¹ Abduh, Muhammed, *Hanotaux'nun Hücumlarına karşı Şeyh Muhammed Abduh'un İslâmî Müdafası*, trc. Mehmet Akif, İstanbul 1331; bk. Keskiöglü, Osman, a.g.m., XVIII/124-126.

⁴² Hanotaux ile Şeyh Muhammed Abduh (1-12), SM, III/57-71, 24 Eylül-31 Kânûn-i Evvel 1325/1909; Bu eser Muhammed Emin el-Hancı tarafından "*el-İslâm ve'r-Red alâ Muntakidih*" ismiyle 1905 ve 1928 yıllarında Kahire'de basılmıştır.

⁴³ "el-İztihâd fi'n-Nasrâniyyeti ve'l-İslâm", *Mecelletü'l-Menâr*, VI/401-434, 4 Eylül 1902'de yayınlanmıştır. Ayrıca bk. Ammara, *el-A'mâlu'l-Kâmile*, III/243-350.

⁴⁴ el-İslâm ve'n-Nasrâniyye, *Mecelletü'l-Menâr*, VI/441-465, 481-501, 521-546, 561-580, 19 Eylül/3-18 Teşrin-i Evvel, 1 Teşrin-i Sâni 1902. Kitap olarak neşri için bk. *el-İslâm ve'n-Nasrâniyye...*, Kahire 1902; İkinci baskı 1905 ve Üçüncü baskı İstanbul ts. . Mehmet Akif, 1902'de el-Menâr Mecmuasında tefrika edilen ve aynı yıl kitap haline getirilen *el-İslâm ve'n-Nasrâniyye* isimli Abduh'un bu kitabının ¾'ü gayri muntazam bir surette, bazen kendi adıyla, bazen da Sa'dî müstearıyla ve fakat kitabın adını hiç zikretmeksizin Türkçeye çevirmiş, bu nedenle şimdiye kadar kaynağı meçhul kalmıştır.

5- Tefsiru Sureti'l-Asr

Abduh'un Cezayir'de bulunduğu sırada bu sureyi bir kaç defa tefsir etmiş, daha sonra *el-Menâr* dergisinde yayınlanan Asr suresi, 1903 yılında müstakil olarak basılmıştır. Mehmet Akif tarafından tercüme edilerek "*Sırat-ı Müstakîm*" dergisinde tefrika edilmiştir.⁴⁵

6- Tefsiru Cüz'î Amme

Amme cüz'ünde yer alan kısa surelerden oluşmakta ve onların tefsiri mahiyetindedir. Amme Cüz'ünün tefsiri Cenevre'de 23 Ağustos 1903 bitirilmiştir. Bu eser Cemiyeti Hayriyye tarafından 1322-Bulak, Müniriyye matbaasında basılmıştır. Ammara *el-A'mâlu'l-Kâmile*'nin içerisinde beşinci cilt, 307-574 sayfeleri arasında yer almaktadır. Mehmet Akif tarafından *Tefsiru Cüz'î Amme*'deki muhtelif sureler başlığı altında 1912'de *Sebilürreşâd*'da yayınlanmıştır.⁴⁶

7- Tefsiru Sureti'l-Fatiha

Bu eserin içerisinde bir mukaddime⁴⁷, Fatiha suresi⁴⁸ ve ayrıca üç makale bulunmaktadır. Bu makaleler: Ef'âl-i İbâd, Garanik Hadisesi, Zeyd ve Zeynep Meselesini içermektedir. Bu eser "*Kur'an Okumaya Giriş*" adıyla Yusuf Aydın tarafından 1996 yılında İstanbul'da tercümesi yapılarak neşredilmiştir.

8- Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm/Tefsîru'l-Menâr

Abduh'un, Fatiha'dan başlayarak Nisâ suresi yüz yirmi beşinci ayetine kadar el-Ezher'de vermiş olduğu tefsir derslerinden oluşmaktadır. "*el-Menâr*" dergisinde tefrika edilmiştir. Ammara, Reşîd Rızâ'nın yayınlamış olduğu bu tefsirinde yer yer müdahalelerde bulunduğu gerekçesiyle, kendi tahkik üslubuna göre yeniden düzenlemiş ve meşhur eserinin dört ve beşinci ciltlerinde neşretmiştir.

9- Fetâvâ

Abduh Mısır Müftülüğü yaptığı yıllarda vermiş olduğu ve fetva sicillerine kaydedilmiş bir çok fetvayı içermektedir. Müstakil olarak basılmıştır. Ammara eserinin son cildinde Abduh'un vermiş olduğu ve kendisinin de önemi gördüğü yüz seksen dört fetvasını neşretmiştir. Abduh'un vermiş olduğu fetva sayısı dokuz yüz kırk dördür.⁴⁹

⁴⁵ Tefsiru Sureti'l-Asr, *Mecelletü'l-Menâr*, 22 Teşrin-i evvel 1903, V/571-593; Ammara, a.g.e, V/505-521; bk.Yusuf Ziya Ersal, *Ve'l-Asr Suresinin Tefsiri*. Ank. 1960. Ahmed Hamdi Akseki merhum da Alaaddin Camii kürsüsünde *ve'l-Asr* suresi çerçevesinde ders vermiş, sonra bunu kitap haline getirmiştir. İstanbul'da 1346/1928 yılında arap harfleriyle basılmış bulunan bu kitabın önsözünde Akseki: "Mısır Müftüsü M. Abduh merhumun tefsiri önemlidir. Merhum Abduh'un tefsirinden azami derecede yararlandım" demektedir. Ahmed Hamdi Akseki, *ve'l-Asr Tefsiri*, s.nşr. Ertuğrul Özalp, İst. ts. ., s. 21-22; Akif, Abduh'un Kasım 1903'de *Mecelletü'l-Menâr*'da yayınlanan *Tefsiru Sureti'l-Asr*'ın 1909'da Asr Süre-i Cellesinin Tefsiri adıyla *Sırat-ı Müstakîm*'de çevirisini yayınlamıştır. *Asr Sure-i Cellesinin Tefsiri* (1-5), SM, III/73-77, 14 Kanûn-i Sâni 1325-11 Şubat 1325 (1909)

⁴⁶ Akif yapmış bulunduğu tefsirlerin sonunda "Mütercimi: Mehmet Akif" kaydı bulunduğu gibi, bazı yazıların sonunda da Akif'in adı Abduh'la birlikte zikredilmektedir. Akif'in Duha, Abese, Mutaffifin, Kevser surelerine dair ilk sayılarda yayınladığı tefsir yazıları, büyük ölçüde Abduh'un mezkur eserinden -bazı küçük tasarruflarla birlikte- yapılmış çevirilerdir. bk. Gaşiye: 17-26, SR, VIII/183, s. 5; Vē'ā-Duħā: 1-11, SR, VIII/184-185, s. 17-18, 33-34; Abese: 1-10, SR, VIII/186, s. 53; Mutaffifin: 1-6, SR, VIII/189, s. 113; Kevser: 1-3, SR, VIII/190, s. 133.

⁴⁷ Abduh, "*Tefsire Mukaddime*", trc. İ. Cerrahoğlu, *AÜİFD.*, Ankara 1956, 5/183 vd..

⁴⁸ Abduh, "*Fatiha Tefsiri*", trc. A. Kadir Şener-M. Fayda, *AÜİFD.*, Ankara 1968, 16/1-16.

⁴⁹ Abduh, *el-Fetâve'l-Mühimme fi's-Şeriatil-İslâmiyye*, Kahire 1989, s. 20-21; Ammara, *el-A'mâlu'l-Kâmile*, VI/251-409; Dinin bir usûl ve bir de fûrû yönü vardır. Usûl yönünden inanç esasları ve metodolojisi kastedilir. Diğer yönünde ise, ibadet, ahlâk, iktisad, muamelât, siyâsi ve içtimâi alandaki hükümler, düzenlemeler ve kaideler göze çarpar. Bu eser Abduh'un bu ikinci alanla ilgili görüş, düşünce ve fetvalarını ihtiva eder. Örnek

10- M ü n ş e â t

Reşid Rızâ'nın derlediği "Târîhu Üstâzi'l-İmâm"ın ikinci cildinde, Abduh'un çeşitli gazete ve dergilerde yayınlamış olduğu makalelerinin toplandığı eseridir.

Osman Emin, Muhammed Abduh üzerine yapmış olduğu doktora çalışmasında, Abduh'un eserlerinden bahsederken onları matbu olan ve matbu olmayan diye ikiye ayırmaktadır. O, matbu eserlerinden bahsettikten sonra matbu olmayan elyazması bir takım eserlerinden bahsetmektedir. Bu eserlerinin bir listesini vereceğiz.

11-Risâle fî ilmi'l-vaz'

Abduh kendi el yazısıyla yazdığı on sahifelik bir risâledir.

12- Mantık

Abduh'un mantık derslerinin hûlasasıdır. Bu eser et-Taftazânî'nin "Tezhîbü'l-Mantık" isimli eserinin şerhi üzerine bir hulasadan ibarettir.

13-Durûsu'd-Dâri'l-İftâ

Abduh'un el-Ezher'e Daru'l-İftada vermiş olduğu fetvaların bir hûlasasıdır. Suriye'li öğrencilerinden biri olan Eş-Şeyh Ahmed Muhammed el-Hamsânî tarafından tamamı cem edilmiş ve 20 Rebiu's-Sâni 1350/1931 yazılmıştır. Bu eser otuz sahifeden ibaret olup, Reşid Rızâ'nın isteği üzerine ona verilmiştir.

14- Takrîr fî Islâh'î-Mehâkimi's-Şer'iyye

Bu eser Menâr matbaasında 1318/1900 yılında basılmıştır.

15-Kelimâtu'l-İmân

Hiz. Ali'ye nispet edilen bu eser, başına Abduh tarafından Hiz. Ali'nin tercüme-i halinin eklenerek yapılan bir şerhidir. Mısır'da basılmıştır.

16- Taassub

Bu eser 1347/1930'da Mehmet Fuad tarafından ayrı bir baskı olarak neşredilmiştir.

17-Ahsenu mâ kütibe antârîhi'r-Resûl Muhammed

Abduh tarafından müsteşriklerin yazdıklarına karşı kaleme alınan bir yazıdan ibarettir. Müstakil olarak Matbaatu Daru's-Şark'ta basılmıştır ve baskı tarihi yoktur.

V-ABDUH'A AİT OLAN ELYAZMASI ESERLERDEN KAYBOLANLAR

1-Risâlefi Vahdeti'l-Vücûd⁵⁰

2-Târîhu İsmail Paşa⁵¹

3-Nizâmu Terbiyeti'l-Mısriyye

4-Târîhu Esbâbi's-Sevrâti'l-Arabiyye⁵²

olması açısından biz bunlardan bazılarını özet olarak vermeye çalışacağız. 1321/1903 yılında, Transilvanya'dan sorulan sorulara cevap olarak verilen fetvalar aynı isimle de meşhur olmuştur.

a-Şapka giyen bir müslüman bununla dinini değiştirmeye niyet etmedikçe dinden çıkmaz. Eğer şapka giyenin güpeşten korunma, bir kötülüğü defetme veya fayda elde etme gibi bir sebebi varsa mekruh da olmaz.

b-Gayri müslimler arasında yaşayan müslümanlar için, ehl-i kitabın kendi dinî inançlarına uygun olarak öldürüp yedikleri hayvanlardan -domuz gibi müslümana haram olmayanlar- kesimin, ehl-i kitap inancına uygun olması yeterlidir.

c-Şafii mezhebinde olan bir müslümanın, Hanefi olan bir İmâma uyarak namaz kılması caizdir. Bu fetvalar Abduh'un aleyhinde olanlar tarafından tahrif edilerek kullanılmıştır. Abduh, *el-Fetâve'l-Mühimme fi's-Şer'iat'l-İslâmiyye*, Kahire 1989, s. 20-21; Ayrıca bk. Ammara, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, VI/255.

⁵⁰ bk. Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, I/777.

⁵¹ bk. Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, I/777; Ammara, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, I/222-223.

⁵² bk. Ammara, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, I/415-571; Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, I/157-224

C-MUHAMMED ABDUH'UN YAZDIĞI MAKALELERİ

1-"el-Müdebbiru'l-İnsanî ve'l-Müdebbiru'l-Aklî e'r-Ruhânî", *el-Ahrâm*, sayı. 11, Decembre 1293/1876; Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, II/23-37; Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, I/208-209.

2-"el-Ulumu'l-Kelamiyye ve'd-Da'veti ile'l-Ulumu'l-Asriyye", *el-Ahrâm*, sayı. 41, 1294/1877; Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, II/37-45; Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, III/15-22.

3-"el-Felsefütüt-Terbiye", *Ceridetü Mısır*, 1 Haziran 1297/1879; Rızâ, Reşid, *Üstâ-zu'l-İmâm*, II/2-14.

4-"et-Terbiyetü fi'l-Medreseti ve'l-Mektebeti'l-Emiriyye, el-Vakâiu", sayı. 957, 2 Novembre 1880/1298; Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, II/80-83; Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, III/28-30.

5-"el-İffetü ve Levâzımüha", *el-Vekâiu*, sayı. 995, 1 Decembre 1880/1298; Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, II/30-34; Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, II/87-91.

6-"Mâ eksera'l-Kelâm ve mâ ekalle'l-Amel", *el-Vakâiu*, sayı. 1012, 2 Yünayir 1881/ 1299; Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, II/98-103; Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, II/35-39.

7-"el-Kuvvetü ve'l-Kanûn", *el-Vakâiu*, sayı. 1031, Şubat 1881/1299; Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, I/281-287; Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, II/92-99.

8-"el-Maarif fi'l-Müctemî", *el-Vakâiu*, sayı. 1041, 1881/1299; Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, II/60/63.

9-"Hâcetü'l-İnsan ilâ'z-Zevvâc", *el-Vakâiu*, sayı. 1055, Mars 1881/1299; Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, II/68-72; Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, II/109-122.

10-"Hükmü'ş-Şeria fi taaddüdü'z-Zevcât", *el-Vakâiu*, sayı. 1094, Nisan 1881/1299; Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, II/113-118; Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, II/68-72.

11-"Hutatu'l-Ukalâi", *el-Vakâiu*, sayı. 1072, 1082 ve 1092, Nisan 1881/1299; Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, I/296-308; Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, I/119-132.

12-"Te'sirü't-Ta'lim fi'd-Din ve'l-Akide", *el-Vakâiu*, sayı. 1186 Ağustos 1881/1299; Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, II/164-171; Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, III/53-61.

13-"el-Hayatü's-Siyasiyye", *el-Vakâiu*, sayı. 1251-1252, 1254, 1267, Novembre 1881/ 1299; Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, I/336-345; Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, II/194-196.

14-"Fi'ş-Şurâ ve'l-İstibdât", *el-Vakâiu*, sayı. 1279, Decembre 1881/1299; Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, II/197-205.

15-"en-Nâs min Havf ez-Zill fi zill ve min havfi'l-fakr fi fakr", *el-Vakâiu*, sayı. 1316, Yunayir 1882/1300; Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, I/371-375.

16-"es-Sultan li's-Safveti'l-Müstenir", Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, I/316-317.

17-"Lâihatü İslâh et-Ta'limü'l-Osmânî", Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, III/81-87; Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, II/505-522.

18-"Lâihatü İslâh el-Katru's-Suriyye", Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, II/522-532; Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, III/92-103.

19-"Nizamüt-Terbiye ve't-Ta'limü bi Mısır", Ammara, *el-A'mâlû'l-Kâmile*, III/105-122, Rızâ, Reşid, *Üstâzu'l-İmâm*, II/522-533.

20-"İnnema Yenhadü bi'ş-Şarkı müstebit âdil", *Mecelletü'l-Camia el-Osmaniyye*, Mayıs 1889/1307; Rızâ, Reşîd, *Üstâzu'l-İmâm*, II/390-393; Ammara, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, I/ 716-717.

21-"Âsâru Muhammed Ali fi Mısır", *el-Menâr*, 7 Haziran 1902/1320; Ammara, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, I/221-228; Rızâ, Reşîd, *Üstâzu'l-İmâm*, II/382-389.

22-"İstiânetü'l-Müslimin bi'l-Küfr ve Ehli'l-Bid'a' ve'l-Ehvâ-i li Nusrati'l-Milel ve Hıfz havzati'l-Ümme", Rızâ, Reşîd, *Üstâzu'l-İmâm*, I/647-649, 662-666; Ammara, *el-A'mâlü'l-Kâmile*, I/708-715.

D-MUHAMMED ABDUH HAKKINDA YAZILANLAR

a-Arapça eserler

1-Emin, Ahmed, *Zuamâu'l-İslah fi'l-Asri'l-Hadis*, s. 302-369, Kahire 1400-1979.

2-Şefik Ahmed Paşa, *Mezkurâtu fi nisfi Kam*, II/1892-1903, Kahire 1355/1936.

3-eş-Şayeb, Ahmed, *eş-Şeyh Muhammed Abduh*, Iskenderiye 1348/1929.

4-ez-Zevâhiri, Şeyh Ahmed, *es-Siyase ve'l-Ezher*, Kahire 1365/1945.

5-ez-Zevâhirî, Şeyh Ahmed, *el-İlm ve'l-Ulemâ*, Kahire 1375/1955.

6-Şehata, Ahmet Mahmud, *Menhecü'l-İmâm Muhammed Abduh fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Kerim*, Kahire 1383/1963.

7-el-Halîb, Ahmed Musa, *eş-Şî'r ve'd-Devriyyatu'l-Mısır 1828-1882*, Kahire 1407/ 1987

8-Adams, C. Charles, *el-İslâm ve't-Tecdîd fi Mısır*, trc. Abbas Mahmud el-Akkad, Kahire 1353/1935.

9-Süleyman Dünya, *eş-Şeyh Muhammed Abduh beyne'l-Felsefe ve'l-Kelâmiyyin*, I-II, Kahire 1378/1958.

10-el-Bostanî, Salah, *el-Urvetü'l-Vüska ve's-Sevratüt-Tahririyyetu'l-Kübra*, Kahire 1377/1957.

11-el-Akkad, Abbas Mahmud, *el-İmâm Muhammed Abduh*, Kahire 1383/1963.

12-Süleyman, Şeyh Abdu'l-Cevad, *eş-Şeyh Muhammed Abduh*, Kahire 1371/1951.

13-Selman, Abdulkerim, *A'mâl Meclisi İdâratî'l-Ezher*, Kahire 1323/1905.

14-Hamza, Abdullatif, *Edebü'l-Makâletî's-Sahife fi Mısır*, II/62-113, Kahire 1378-1382/1957-1963.

15-Şehata, Abdullah Mahmud, *Menhecü'l-İmâm Muhammed Abduh fi Tefsiri'l-Kur'ani'l-Kerim*, Kahire 1382/1963.

16-Hammade, Abdulmun'im, *Muhammed Abduh*, Kahire 1365/1945.

17-Emin, Osman, *Muhammed Abduh*, Kahire 1364/1944.

18-Emin, Osman, *Râidu'l-Fikri'l-Mısır el-İmâm Muhammed Abduh*, Kahire 1375/ 1955.

19-Desûkî, Ömer, *fi'l-Edebi'l-Hadis*, I/237-262, Kahire 1368/1948.

20-Tevbe, Gâzî, *el-Fikri'l-İslâmî el-Muasır*, s. 13-54, Beyrut 1398/1977.

21-er-Rûmî, Fehd, *Menhecü'l-Akliyyetü'l-Hadis fi't-Tefsir*, s. 124-169, Beyrut 1401/ 1981.

22-Kal'acı, Kadri, *Muhammed Abduh Batalu's-Sevratı'l-Fikriyyeti fi'l-İslâm*, Beyrut 1368/1948.

23-Kal'acı, Kadri, *Selâsetü min A'lâmî'l-Hürriyeti, Cemâleddin el-Efgânî Muhammed Abduh Sa'd Zağlul*, Beyrut ts. . .

24-*Mecmuatü mine'l-Müellifin*, İrşâdü'l-Ümmeti'l-İslâmiye ilâ Ekvâli'l-Eimmeti fi'l-Fetevâ et-Transilvanya, Kahire 1322/1904.

25-Halfullah, Muhammed Ahmed, *Hekezâ Yebni'l-İslâm*, Kahire 1390/1970.

26-Rızâ, Muhammed Reşid, *Tarihu'l-Üstâz eş-Şeyh Muhammed Abduh*, I-II, Kahire 1350/1931.

27-Sabîh, Muhammed, *eş-Şeyh Muhammed Abduh*, I-II, Kahire 1364/1944.

28-Rızâ, Muhammed Ali, *el-Ezher beynel'Mâzî ve'l-Hâdara*, Kahire 1366/1946.

29-Ammara, Muhammed, *el-A'mâlu'l-Kamile li'l-İmam Muhammed Abduh*, I-VI, Beyrut 1392-1394/1972-1974.

30-Ammara, Muhammed, *el-İslâm ve'l-Mer'e fi Re'yi Muhammed Abduh*, Beyrut 1406/1985.

31-Abdurrazık, Mustafa, *Muhammed Abduh*, Kahire 1366/1946.

32-Esad Dâğır, Yusuf, *Masâdiru'd-Diraseti'l-Edebiyye*, I-IV., Beyrut 1376-1392/ 1956-1972 (bk. II/597-602).

33-el-Cündî, Abdu'l-Halim, *İmam Muhammed Abduh*, Daru'l-Maarif. ts. .

34-Ammara, Muhammed, *İmam Muhammed Abduh Müceddu'd-Dünya*, Beyrut 1985.

35-Abdu'l-Atıy, M. Ahmed, *el-Fikru's-Siyasi li İmam Muhammed Abduh*, Beyrut 1978.

36- el-Muhtesib Abdulmecit Abdusselâm, *İtticahatu't-Tefsir fi'l-Asri'l-Râhin*, Amman 1982.

37-Zeygur, Ali, *el-Hitabu't-Terbiyevi ve'l-Felsefi inde Muhammed Abduh*, Beyrut 1988.

38-Âtîf, el-İrâkî, *el-Akl ve't-Tenvir fi'l-Fikri'l-Arabî el-Muasır*, Beyrut 1995.

39-Abdurrahman, Abdulgaffar, *el-İmam Muhammed Abduh ve Menhecühu fi't-Tefsir*, Kahire ts. .

40-el-Behiy, Muhammed, *el-Fikru'l-İslami el-Hadis ve Silatuhu bi'l-İsti'mari'l-Garbi*, Bağdat ts. .

41-Hourani, Albert, *el-Fikru'l-Arabî fi Asrı'n-Nahda*, trc.Kerim Azgul, Beyrut 1977.

42-Akkad, Abbas Mahmud, *Abkariyyu'l-İslah ve't-Ta'lim el-Üstâzu'l-İmam Muhammed Abduh*, Kahire 1962.

43-İbrahim, İbrahim Hilal, *min Nukâti'l-İttikâi beyne'l-İmameyn Muhammed Abduh ve'l-İmam eş-Şevkânî*, Mısır 1987.

44-Ahmed, Ebâûs, *el-Hareketü'l-Fikriyyetü'l-Ebediyye fi'l-âlemi'l-Arabî'l-Hadis*, Dâru's-Sekâfe ts. .

45-ez-Zehabi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessir*, II/548-576, bs. yok. 1976.

46-es-Seyyid, es-Seyyid Takiyu'd-Din, *Muhammed Abduh, Ediben ve Nâkiden*, Kahire ts. .

47-Antûn, Farah, *İbn Rüşd ve Felsefetühü maa Nususu'l-Münâzarati beyne Muhammed Abdu ve Farah Antûn*, Beyrut 1988.

48-es-Sâidî, Abdu'l-Müteal, *el-Mücedddûn fi'l-İslâm min Karnî'l-Evvel ila'r-Rabî'l-Aşar*, Mektebet'l-Edeb ts. .

49-Ahmed el-İskenderî, Ahmed Emin, Ali el-Cârim, Abdülaziz el-Beşîrî, Ahmed Daif, *el-Mufassal fi Tarihi'l-Edebi'l-Arab*, Beyrut 1994.

50-es-Senûsî, Muhammed, *er-Rihletü'l-Hicaziye*, c. III, bs. yok. 1978/1398.

51-er-Râfî, Abdurrahman, *es-Sevretü'l-Arabiyye ve'l-Ihtilâlü'l-İngilizî*, Daru'l-Maarif, 1983/1404.

52-Atavî, Ali Necib, *Tarihu el-Âdabi'l-Arap*, Beyrut 1985.

53-el-Hâlidî, Mahmud, *el-Usulü'l-Fikriyye li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye*, c. I, Aman 1983 /1403.

54-el-Muhtesib, Abdumecit Abdusselam, *Taha Hüseyin Müfekkiran*, Darul-hya, 1978/1398.

55-Hürremşâhî, Bahaeddin, *et-Tefsir ve't-Tefâsirü'l-Hadise*, Beyrut 1991/1411.

56- ez-Zevvâdî, Reşid, *Ruvâdu'l-İslah*, s. 89 vd., Tunus 1983.

57- ez-Ziyad, Ahmed Hasan, *Tarihu'l-Edebi'l-Arab*, s. 443-448, bs. yok, ts. .

58-Hudara, Muhammed Mustafa, *min Alâmi et-Terbiyeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, c.IV, s. 289-307, Mektebetü't-Terbiyetü'l-Arab 1979/1409.

59-Lütfî, Muhammed Kadri, *min Alâmi et-Terbiyeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, c.IV, s. 308-331, Mektebetü't-Terbiyetü'l-Arab 1979/1409.

60-Abbud, Maruf, *Edebü'l-Arab*, s. 442-443, Beyrut 1960.

61-Süleyman Avda, Ebu Azirah Atiye, *Müşkilâtü'l-Vücut ve'l-Marife fi'l-Fikri'l-İslâmi el-Hadis inde Külli min İmam Muhammed Abduh ve Muhammed İkbâl*, Beyrut 1985.

b-Arapça makaleler

1-Yusuf, İbrahim, "Risâle fi'l-İslâm: Beyne Hegel ve Muhammed Abduh", *er-Risâle*, Kahire, sayı. 105, s. 1118.

2- ez-Ziyâd, Ahmed Hasan, "Muhammed Abduh" *er-Risâle*, s. 1081-1121, Kahire 1935.

3- ez-Zerkâ, Ahmed, "Muhammed Abduh ve't-Tayru'l-Ebâbil", *er-Risâle*, sayı. 794, Kahire.

4-el-Cundî, Enver, "Mecâlis eş-Şeyh Muhammed Abduh", *el-Arabî*, sayı.110, s. 154-157, Kuveyt 1388/1968.

5-Râbih, Türkî, "eş-Şeyhu'l-Beşîr el-İbrâhimî an lügati'l-Arabî ve'l-İslâm fi'l-Cezâir", *el-Faysal*, sayı. Âzâr/Mars 1404/1983, s. 67-71, Riyad 1308-1385/1889-1965.

6-Zeydan, Corci, "Muhammed Abduh Müftî ed-Diyari'l-Mısırî", *el-Hilal*, sayı.13, s. 554, Kahire.

7-Avz, Hafız, "Âsâru Akdâm fi Ramâli'z-Zeman": min zikriyâtî ani's-Şeyh Muham-med Abduh", *el-Hilal*, sayı. 51, s. 557 vd., Kahire.

8-Abdurrezzak, Hasan, "eş-Şeyh Muhammed Abduh İştigâle fi Meclisi's-Şûrâ", *el-Muktetif*, sayı.1 Descembre, Kahire 1905/1323.

9-Blunt, Wilfrant, "Safehatü Mechûle min Hayatî'l-İmam Muhammed Abduh", *er-Risâle (Mecelle)*, V/1104-1157, Kahire.

10-Reşid, Rüstem, "Beyne'l-Feylesofiyun Herbert Spencer ve Muhammed Abduh", *el-Hilal*, sayı. 47, s. 604, Kahire.

11-Mübarek, Zeki, "Ruh eş-Şeyh Muhammed Reşid Rızâ, Eseri Muhammed Abduh aleyh", *er-Risale*, sayı. 11, s. 604, Kahire.

12-*ez-Ziyâü (Mecelle/Hind)*, "Muhammed Abduh", 5/97, 7/927.

13-Hammade, Abdu'l-Mun'im, "el-Üstazü'l-İmam Yüvâsılı'l-Cihad fi Münife", *Mecelletü's-Sekâfe*, Kahire, sayı. 29, s. 15.

14-Ebu Talip, Abdu'l-Hâdî, "bi ziyareti Muhammed Abduh mevfedâ, min Üstazü'l-Cemâleddin el-Efgânî, yümkinü tarih bedee't-Tanzîm es-Selefi fi Tunus", *Zikriyat ve Şehadât ve vücuh neşertühü fi Hilkat Cerideti's-Şark el-Evsat el-Hilka* 9, sayı. 3487, 15 Haziran 1988/ 1409, s. 14.

15-Ebu Talip, Abdu'l-Hâdî, "el-Mağrib Kane mehîen li tekabbele'l-Fikr es-Selefiyye ve kesîr min Ulemâ-i temeyyüzi bi'l-Cehr bi'l-Avde ile'l-Usulî'l-İslamî, *Zikriyat ve Şehadât ve vücuh neşertühü fi Hilkat Cerideti's-Şark el-Evsat el-Hilka* 7, sayı. 3473, 1 Haziran 1988/ 1409, s. 16.

16-Emin, Osman, "Eserü'l-Mer'eti fi Hayati Muhammed Abduh", *er-Risâle*, sayı. 22, Kahire, Şubat 1937/1356, s. 301 vd.

17-Emin, Osman, "Cihad Muhammed Abduh fi Menefâ", *es-Sekâfe*, sayı. Temmuz ve Ağustos, Kahire 1940/1359, s. 312, 1341.

18-Emin, Osman, "Muhammed Abduh ve Teaddüd'z-Zevcât", *es-Sekâfe*, sayı. Haziran, Kahire 1941/1360.

19-Emin, Osman, "Muhammed Abduh ve Islâhu'l-Ezher", *er-Risâle*, sayı. Nisan-1941 /1360, Kahire.

20-Emin, Osman, "Havâtir an Muhammed Abduh el-Feylesof", *es-Sekâfe*, sayı. Temmuz 1941/1360, Kahire.

21-Emin, Osman, "el-İnsaniye ve'l-Harb fi nazari Muhammed Abduh", *es-Sekâfe*, sayı. Temmuz 1941/1360, Kahire.

22-Emin, Osman, "Müstedrafât ve nevadir an Muhammed Abduh", *es-Sekâfe*, sayı. 10 Ağustos-5 Teşrin-i Evvel (Eylül) 1943/1362, Kahire.

23-Emin, Osman, "Muhammed Abduh ve'd-Defâu' ani'l-İslâm", *Mecelletü'l-Ezher*, c.14, 15, Kahire.

24-Emin, Osman, "Muhammed Abduh Feylesofu'l-Hürriye", *es-Sekâfe*, sayı. Temmuz 1942/1361, Kahire.

25-Emin, Osman, "Müşâhedât Muhammed Abduh fi Palarmu (Sicilya)", *el-Ahrâm*, sayı. Haziran 1943/1362, Kahire.

26-Emin, Osman, "Muhammed Abduh el-Muslih'ul-Ahlâki", *es-Sekâfe*, sayı. Temmuz 1943/1362, Kahire.

27-Emin, Osman, "Muhammed Abduh Nasîru'l-Hürriye", *Mecelletü'l-Ulûm*, sayı. Ocak-Şubat 1944/1363, Kahire.

28-Emin, Osman, "el-İmam ve Tefsîru'l-Kur'an", *Mecelletü'l-Ezher*, c.15, Kahire.

29-Emin, Osman, "el-İmam Muhammed Abduh ve Ehl-i Tasavvuf", *Mecelletü's-Sekâfe*, sayı. Temmuz 1940/1360, Kahire.

30-Emin, Osman, "Savtü'l-Üstaz'i'l-İmam", *Mimberu'l-İslam*, sayı. Ağustos 1948/ 1367, Kahire.

31-Emin, Osman, "Cevânibi mechûle min Felsefeti Muhammed Abduh", *Mecelletü'l- Müntedi*, sayı. Temmuz 1945/1364, Filistin.

32-Emin, Osman, "Muhammed Abduh", *Mecelletü'l-Kitab*, Kahire Ocak 1949/1365.

33-Emin, Osman, "Muhammed Abduh Nâkid el-Müctemii'l-Mısıf", *en-Nahdatü'l-Mısıryye*, sayı. Temmuz 1952/1373, Kahire.

34-Emin, Osman, "Muhammed Abduh min Ruvâdu'l-Hareketi'l-İslahiyye fi'l-Asri'l-Hadîs", *Mecelletü'l-Vef'*, Kahire, sayı. 1-2 (Ekim-Kasım) 1952/1372.

35-Emin, Osman, "Muhammed Abduh ve's-Siyâse", *el-Ahram*, sayı. 15 (Temmuz), Kahire 1953/1373.

36-Emin, Osman, "Râidu'l-Fikri'l-Arabî el-Hadîs el-İmam Muhammed Abduh fi Zikrî vefâti ilhâdiye ve's-Sittiyn", *Mecelletü'l-Arab*, sayı. 95, Kuveyt.

37-Abdurrazık, Şeyh Ali, "Muhammed Abduh" *el-Beyan*, Şubat 1956/1376.

38-Kal'acı, Kadri, "Muhammed Abduh Hayatihu ve İlimihu", *Mecelletü't-Tarik*, III/3, Beyrut.

39-el-Behiy, Muhammed, "el-Ezher ve'l-İmam Muhammed Abduh", *er-Risâle*, XI/ 1022 vd., Kahire 1389/1969.

40-Rızâ, Muhammed Reşîd, "el-Üstaz Muhammed Abduh", *el-Hilâl*, sayı. 43, s. 37, Kahire.

41-eş-Şerkavî, Muhammed, "Muhammed Abduh Kefâha ve Necâha", *er-Risâle*, s. 1855, Kahire 1950.

42-Akif Efendi, Mehmed, "eş-Şeyh Cemâleddin el'Efgânî ve Eş-Şeyh Muhammed Abduh", *el-Menâr*, sayı. 13, Kahire 1 Ekim 1910/1328.

43-Kürt Ali, Muhammed, "Muhammed Abduh", *Mecelletü'l-Müctemia'l-İlmi'l-Arabî*, c.28, sayı. 12 , s. 161-180, Dimaşk (Nisan) 1933/1352.

44-en-Neccar, Muhammed, "Safhatü mutavviyetü min hayati Muhammed Abduh fi Beyrut", *Mecelletü Darululüm*, Kahire 2 Temmuz 1935/1354.

45-el-Herevî, Muhammed, "Vakfetü alâ Daru'l-İmam Muhammed Abduh", *er-Risâle*, c. 55, s. 1228 vd. , Kahire.

46-Şeltut, Muhammed, "Muhammed Abduh ve Tarikatühü fi't-Tefsir", *er-Risale*, Kahire 1944.

47-Abdurrazık, Mustafa, "Muhammed Abduh", *el-Menâr*, sayı. 23, s. 10-28, Kahire 1328/1910.

48-Abdurrazık, Mustafa, "Eserü'l-Mer'eti fi Hayati eş-Şeyh Muhammed Abduh", *Mecelletü'ş-Şebab*, sayı. 18, Kahire Şubat 1926/1345.

49-Abdurrazık, Mustafa, "Ricâlü't-Tarih'il-Hadîs fi Mısır, Muhammed Abduh", *es-Siyasetü'l-Esbüyye*, sayı. 55, Kahire Mars (Mart) 1927/1346.

50-Abdurrazık, Mustafa, "eş-Şeyh Muhammed Abduh ve'l-Ihsan", *Mecelletü'r-Radyo el-Mısıryye*, Kahire Temmuz 1941/1360.

51-Abdurrazık, Mustafa, " eş-Şeyh Muhammed Abduh", *el-Urvetü'l-Vüsâ, s. 22-29*, Beyrut 1342/1923.

52-Abdurrazık, Mustafa, "el-Üstazü'l-İmam" *fi Kitab Durûs Muhammed Abduh, fi'l-Kur'an-ı Kerim bi eşrâfi Tâhir Tanâhî*, s. 20-42, Kahire 1359/1959.

53-el-Merâgî, Mustafa, "eş-Şeyh Muhammed Abdüh", *er-Risâle*, sayı. 21, Kahire (Temmuz) 1360/1941.

54-*el-Menâr (Mecelletü)*, "Seferu eş-Şeyh Muhammed Abdüh ila'l-Asitâne", IV/435, Kahire.

55-Fehmi, Mensur, "el-İmam eş-Şeyh Muhammed Abdüh", *Mecelletü'r-Radyo el-Misriyye*, Kahire (Temmuz) 1943/1363.

56-*el-Hilâl (Mecelletü)*, "Muhammed Abdüh", sayı. Elif Ba, Kahire Ağustos 1905/ 1323.

57-Musa, Yusuf M., "ed-Din ve'l-Felsefe ve's-Şeyh Muhammed Abdüh ve't-Tevfik beynehümâ", *el-Muktetif*, 105/131, Kahire 1364/1944.

58-Mariette Sitpanyonets, "Ârâu's-Şeyh Muhammed Abdüh ed-Diniyye el-Felsefiyye", *et-Turâsu'l-Felsefi'l-İslâmî fi'l-Ebhâs Sckâfiyyeti'l-Farabiyye* ts. .

59-Hammade, Abdulmunim, "Muhammed Abdüh ve Şehâdet-i Âliye", *el-Kitab*, c. I, y. I, sy. 4, s. 529-532, Mısır 1946.

60-Fethi Rıdvan, "Devrül-Amâimâ fi Târîhi Mısır el-Hadis", *ez-Zehrâu li'llami'l-Arab*, s. 55, bs. yok. 1986.

61-Tevfik Mukbil, Dr.Fehmi, "Ruvvâdu'l-İslah, fi'l-Asrî'l-Hadis, Muhammed Abdüh", *el-Vesika*, c. X, sy. 10, s. 139 vd., Bahreyn 1992.

62-Nurettin Cerîbî, "Ârâu Kasım Emin fi Tahrîri'l-Mer'e ve alâkatühu bi Muhammed Abdüh", *el-Hayatü's-Sekâfiyyeti*, sy. 6, Novembre 1987, Tunus 1987.

63-el-Hakîm, D. Saâd, "Muhammed Abdüh Muslihun Muhtelifun fih", *et-Turasu'l-Arabî*, sayı. 28, Dimaşk 1407/1987.

64-Vecdi, Mehmed Ferid, "el-İmam Muhammed Abdüh ve delâilü'l-vahy ve'r-Risâle", *el-Islam*, bs. yok, ts. .

65-Tevfik, Mahir, "Siyretü eş-Şeyh Muhammed Abdüh", *el-Urvetü'l-Vüskâ*, II/2, Geneva 1401.

66-er-Recahî, Abdu'l-Gâni, "el-Muhammed Abdüh ve Kıssatü Adem", *Mecelletü'l-Ezher*, c. 43, sy. 10, Kahire 1971.

67-Yusuf Kerim, "Muhammed Abdüh", *el-Kitab*, c. I, sene.1, sy. 5, Mısır 1946.

68-Akkad, Abbas Mahmud, "Tefsiru'l-Üstaz İmam Muhammed Abdüh", *Mecelletü'l-Ezher*, c. 35, sayı. 4, s. 389-393, Kahire 1963.

69-Emin, Osman, "Muhammed Abdüh", *el-Kitab*, c. I, sene 1, sayı. 3, s. 32-338, Mısır 1946.

70-Hafacı, Muhammed Abdu'l-Munim, "Muhammed Abdüh ve'l-İslahu'd-Din", *Mecelletü'l-Ezher*, 52/2, s. 293-299, Kahire 1981.

71-Süveydan, Ahmed Mahmud, "Muhammed Abdüh ve'n-Nahdatü'l-Arabiyyetü'l-İslâmiyye", *al-Fikru'l-Arab*, c. 39-40, s. 156-169, Beyrut 1989.

72-Hâlid, D.Talif, "Ahmed Emin, ve Tûrâsü'l-Üstaz el-İmam Muhammed Abdüh", *al-Dirasat al-İslamiyye*, Septembre 1969, c. 4, sy. 3, s. 51-95.

73-eş-Şenûfi, el-Munsaf, "Mesâdiru an rihleti el-Üstazi'l-İmam Muhammed Abdüh ilâ Tunus", *Havliyatü'l-Camiati et-Tunusiyye*, sy. 3, s. 71-102. Tunus 1966.

74-Ebu Zeyd, Ahmed, "Menhecü Muhammed Abdüh fi Dirâseti'l-Akliyye", *el-Müslimü'l-Muasır*, sy. 75-76, Kahire 1995/1416.

75- Hafacî, Muhammed Abdu'l-Munim, "Muhammed Abduh ve Eserühu fi'l-İslahî'd-Din", *el-Ezher fi Elfi Amm*, c. 2, s. 13-34, Kahire 1987/1407.

76- Hafacî, Muhammed Abdu'l-Munim, "Suretü anî'l-İmam Muhammed Abduh", *el-Ezher fi Elfi Amm*, c. 2, s. 305-316, Kahire 1988/1408.

E-MUHAMMED ABDUH HAKKINDA BATI DİLLERİNDE YAZILANLAR

1-Batı dillerinde yazılan eserler

1-Abdallah, Musa, *İslâm Feylesuflare: Muhammad Abduh el-Misrî, Jamal ad-Din al-Afghani, Triotsk, Orenburg (Russia), 1323/1906.*

2-Adams, C. Charles, *Islam and Modernism In Egypt: A Study of the Modern Reform Movement Inaugurated by Muhammad Abduh*, London 1933.

3-Amin, Kassem, *Les Egyptiens*, Cairo 1894.

4-Amin, Osman, *Muhammad Abduh, Essai sur ses idées Philosophiques et Religieuses*, Cairo 1944.

5-*Lights on Contemporary Muslim Philosophy*, Cairo 1958.

6-Badawi, Zaki, *The Reformers of Egypt-A Critique of al-Afghani, Abduh and Ridha*, The Muslim Institute Papers, 2 Slough, U.K. 1976, esp. Pp. 11-46.

7-El-Bahay, Muhammad, *Muhammad Abduh, Eine Untersuchung seiner Erziehung-smethode zum Nationalbewusstsein und zur nationalen Erhebung in Agypten*, unpubl. Ph.D. thesis, Hamburg 1936.

8-Baljon, J.M.S., *Modern Muslim Koran Interpretation, 1880-1960*, Leiden 1960.

9-Bonjeau, Francois, *Chiekh Abdou L'Egyptien*, Paris 1929.

10-Gibb, H.A.R., *Modern Trends in Islam*, Chicago 1932.

11-Goldziher, Ignaz, *Die Richtungen der Islamischen Koranauslegung*, Leiden 1952.

12-Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, London 1962, esp. Pp. 130-192.

13-Jomier, J. , *Le commentaire coranique du Manar*, Paris 1954.

14-Kedourie, Elie, *Afghani and Abduh: An Essay on Religious Unbelief and Political Activism in Modern*, London 1966.

15-Kerr, Malcolm H., *Islamic Reform: The Political and Legal Theories of Muham-mad Abduh and Rashid Rida*, California 1966.

16-*Muhammad Abduh and Rashid Rida, Ph. D. Thesis*, J. Hopkins University, Washington 1958.

17-Khula, M. Bashir, *Muhammad Abduh al-Muslih al-Dini fi al-Qarn al-Tasi As-har, Dissertation of General Diploma of Science*, No. 15, American University of Beirut, June 1951.

18-Lammens, H., *L'Islam, Croyannoes et Institution*, Beirut 1926.

19-Mukbil, F.T., *The Development of Reform concepts in Nineteenth-Century Egypt with Special Emphasis on Shaykh Muhammad Abduh, and his Group* Ph. D. Thesis, Manchester Eng. 1983.

20-Schmidt, A.E., *Une notice sur Abduh, dans la Préface pour: Palermo Sizilien, Die Reisenotizen des Scheich Muhammad Abduh*, Tashkent 1927.

21-Vaglieri L. Veccia, *Apologie de L'Islamisme*, tradition Francaise de Maxime Formont, Paris n.d.

22-de Vaux, Carra, *Les Penseurs de L'Islam*, Paris 1926. esp. Vol. V, pp. 254-267.

23-Louis Gardet-M.M.Anawatti, *Introdiction à la Théologie Musulman, Essai de Théologie comparée*, s. 81-93, Paris 1970.

24-Ülken, Hilmi Ziya, *La Pensée de L'Islam*, trc. Française, Gauthier Dubais, Max Bilen et L'Auteur, s. 122-125, İstanbul 1953.

25-Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, III/A, s. 311, Leiden 1944-49.

26-Laoust, Henri, *Essai sur les doctrines sociales et politiques d'Ibn Taïmiya*, Le Caire 1939. Livre III, cahp, III: Ibn Taïmiya et le Modernisme Musulman, p. 541 et suiv.

27-A. M. Broadley, *How we defended Arabi and his friends*, London 1884.

28-The daily Chronicle, London 31 Juillet 1905.

29-Le Temp, Paris 12 Août 1905.

30-Journal des Débats, Paris, 21 Août 1905.

31-W.S.Blunt, *Secret history of the English occupation of Egypt*, London 1907.

32-Cromer, *Modern Egypt*, vol. II, London 1908, p. 179-181.

33-W.S.Blunt, *Gordon at Ktartoum*, London 1911.

34-W.S.Blunt, *My Diaries*, 2 vol., London 1919-1920.

35-M. Sabry, *La genèse de l'esprit national Egyptien*, Paris 1924.

36-Abdel-Melek, Anouar, *Anthologie de la Littérature Arabe Contemporaine*, s. 54-62, 75-80, Paris 1965.

37-Abdel-Melek, Anouar, *La Formation de L'Idéologie Dans La Renaissance Nationale L'Egypte (1805-1892)*, s. 371-405, Paris 1969.

38-Baljon, Dr. Johannes Marinus Simon, *Twee Grandleggers van de Modern Islam: Ahmad Khan en Muhammad Abduh*, s. 3-23, Den Haag-Hollanda.

2-Batı dillerinde yazılan makaleler

1-Adams, C. Charles, "Muhammad Abduh the Reformer", in *the Muslim World*, XIX, 1929, pp. 254 ff.

2-Amin, Osman, "Muhammad Abdou", in *La Revue du Caire*, Cairo, Feb., 1943.

3-Amin, Osman, "Muhammad Abduh the Reformer", in *the Muslim World*, April 1946.

4-Amin, Osman, "L'humanisme de Cheikh Mohamed Abdou", in *Revue des Conférences française en Orient*, Cairo, July 1949.

5-Amin, Osman, "Mohamed Abdou: dans Cinquante Ans de Littérature Egyptienne", in *La Reveu du Caire*, Cairo, Special Isssue 1952.

6-Amin, Osman, "The Humanism of Muhammad Abduh", in *Progressive Islam*, Amsterdam, April and May 1955.

7-Ayyub, Mahmud, "Islam and Christianity: A study of Muhammad Abduh's view of two Religions", in *Humaniora Islamica*, H.W. Masson, ed. II, 1974, pp. 121-137.

8-Casper, R., "Un aspect de la pensée musulmané: le renouveau du Mu'tazilism", *Mélanges de l'Institute Dominicain d'Etudes Orientales du Caire*, vol. IV, pp. 141-201.

9-Gibb. H. A. R., "Studies in Contemporary Arabie Literature", in BSOAS, London 1928-1930, esp. II, 1928, pp. 757-758. Cf. Gibb, *Modern Trends*, pp. 42-43.

10-Hana, S. İbn Salim, "Biographical Scholarship and Muḥammad Abduh", in *The Muslim World*, LIX, 1969, pp. 300-307.

11-Hartmann, Richard, "Die Krisis des Islam", in *Morgenland ische Dartellungen aus Geschichte and Kultur des Osten*, Leipzig 1928, No.15, pp. 13 ff.

12-Horten, Max, "Muhammad Abduh, sein Leben und sein theologisch-philosophische Gedan kenwenwelt", in *Beiträge zur Kenntnis des Orients*, XIII, 1915, pp. 85-114; XIV, pp. 74-128.

13-Kedourie, E., "Nouvelle lumiere sur Afghani et Abduh", in *Orient*, XXX, 1964, pp. 37-55; and XXXI, 1964, pp. 83-104.

14-Khon, Hans, "Muhammad Abduh", in *Encyclopedia of social Science*, X, 1933, p. 571.

15-Khoury, N.A. and Baaklini, A., "Muhammad Abduh: An Ideology of Development" in *The Muslim World*, LXIX, 1979, pp. 42-52.

16-Kramer, H., "Einige greepen nit de moderne Apologie van den Islam", in *Tijdschrift Voor indische taalland en Valkenkunde*, Batavia, LXXV, 1935, pp. 1-35 and 165-217.

17-Lalor, Esteban, "Modernisme en Islam:Muhammad Abduh", in *La revue En terre d'Islam*, Nov.1953, pp. 369-376.

18-Schacht, J. , "Muhammad Abduh", in *L'Encyclopédie de l'Islam*, III, 1933, pp. 723-726.

19-Vatikiotis, P. J., "Mohammad Abduh and the Quest for a Muslim Humanism", in *Arabica*, IV, 1957, pp.55-72, See also *Islamic Culture Hyderabad*, XXXI, 1957, pp.109-126.

20-Gilbert Delonoue, "Endoctrinement Religieux et idéologie Ottoman: l'Adresse de Muhammed 'Abduh au Cheikh al-Islâm Beyrouth 1887", *Revue de L'Occident Musulman et de la Méditerranée*, sy.13-14, s. 293-312, Aix-en Provence 1973.

21-La Revue Internationale d'Egypte, le Caire, Juin 1905, p.208 et suiv.

22-Krachovsky, Notice sur Abduh et la litterature araba modern, dans la préface au recueil d'Ode-Vasilieva, *Proben der neu-arabischen Litteratur (1880-1925)*; Traduction allemande de la préface de Krachkovsky par Kampffmeyer, dans *Mitteilungen der Seminars für Orientalische*, (1928) XXXI, 2, p. 180-199.

23-Bergstrasser, "Islam und Abendland" dans *Auslandstudien*, IV, Königsberg, 1929, p. 15 et suiv.

F-MUHAMMED ABDUH HAKKINDA TÜRKÇE YAPILAN ÇALIŞMALAR VE TERCÜMELER

a-Muhammed Abduh hakkında Türkçe yapılan çalışmalar

1-Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara 1971.

2-Keskioğlu, Osman, "Muhammed Abduh", *AÜİFD*, Ankara 1972, XVIII/109 vd. .

3-*Türk Ansiklopedisi*, "Muhammed Abduh", İstanbul 1968, I/33.

4-Karaman, Hayrettin, *Efgânî, Abduh, Reşid Rızâ, Gerçek İslâm'da Birlik* (Giriş yazan ve trc.), İstanbul ts. .

5-Sırma, İhsan Süreyya, *II. Abdulhamid'in İslâm Birliği Siyaseti*, İstanbul 1990.

6-Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1974, II/765 vd..

7-Cevdet, Abdullah, *İctihad*, Cenevre Nisan 1906, sy. 11, s. 154-165.

8-Akgündüz, Ahmed, "Muhammed Abduh'un Osmanlı Eğitim Sistemini", *Belgeler, Gerçekler Konuşuyor*, İstanbul ts. , I/40 vd..

9-Sofuoğlu, Mehmet, *Tefsir Dersleri*, İstanbul 1980.

10-Doğrul, Ömer Rıza, "Şeyh Muhammed Abduh", *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 1944, c.II, s. 271-301.

11-İşcan, Mehmet Zeki, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Gönüşleri*, İstanbul 1998.

12-Hizmetli, Sabri, "Muhammed Abduh'un Düşünce Yapısı", *Tevhid Risalesi Giriş*, Ankara 1986, s. 44-69.

13-Gölcük, Şerafeddin, *Kelâm Tarihi (Kişiler, Görüşler, Eserler)*, Konya 1992, s. 259-264.

14-Eliaçık, R.İhsan, *İslâm'ın Yenilikçileri*, İstanbul 2001, II/389-432.

15-Davudoğlu, Ahmed, *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*, İstanbul 1978, s. 70-114.

16-Bayram, Ali-Çöğenli M.Sadi, *Muhammed Abduh ve Reşid Rıza'nın Ehl-i Sünnet ve Cumhura Muhalif Fikirlerinin Tahlil ve Tenkidi*, Erzurum 1977.

17-Alper, Ömer Mahir, "İslahat Çabalarının Şahidi Muhammed Abduh", *Hak Söz* (1993), III/29, 24-29; (II) III/30, 24-27; (II) III/31, 30-32, İstanbul 1993.

18-Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1988, II/467-496.

19-Keskioğlu, Osman-Asaf Demirbaş-Abdullah Manaz, *Son Çağlarda İslâm Dünyasında Fikir Hareketleri*, Ankara 1989, s. 48-66.

b-Muhammed Abduh Hakkında yapılan Türkçe Tercümeleler

1-Hourani, Albert, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, trc. Latif Boyacı-Hüseyn Yılmaz, İstanbul 1994.

2-Schacht, J., "Muhammed Abduh", *İslâm Ansiklopedisi* (MEB),VIII/488, İstanbul 1971.

3-Emin, Osman, "Mısır'da Rönesans: Muhammed Abduh ve Ekolü", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, Editör: M.M.Şerif, trc. editörü: Mustafa Armağan, trc. İhsan Durdu, İstanbul 1991, IV/289.

4-İnayet, Hamid, *Arap Siyasî Düşüncesinin Seyri*, trc. Hicabi Kırlangıç, İstanbul 1991.

5-Mücahid, H. Fevziye, *Farabi'den Abduh'a Siyasî Düşünce*, trc. V. Akyüz, İstanbul.

6-Sıddiki, Mazhuriddin, *İslâm Dünyasında Modernist Düşünce*, trc. Murat Fırat, Göksel Korkmaz, İstanbul 1990.

7-Fahri, Macit, *İslâm Felsefe Tarihi*, trc. Kasım Turhan, İstanbul ts. .

8-el-Behiy, Muhammed, *Çağdaş İslâm Düşüncesinin Oluşumu*, trc. İbrahim Sarımsı, İstanbul 1986.

9-Esposito, John-Donohue, John, *Değişim Sürecinde İslâm*, trc. Ali Yaşar Aydoğan, Aydın Ünlü, İstanbul 1991, s. 30-33.

10- Baljon, Dr.Johannes Marinus Simon, *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, trc. Halilrahman Açar. Ankara1993, s. 39-67.

11-Hüseyin, M. Muhammed, *Modernizmin İslâm Dünyasına Girişi*, trc. Sezai Özel, İstanbul 1986, s. 60-118.

12-Watt, W Montgomery, *İslâmî Hareketler ve Modernlik*, trc. Turan Koç, İstanbul 1997, s. 83-86.

13-Züheyr, Hüseyin, "Muhammed Abduh (1849-1905)", trc. M. Hilmi Baş, *Hak Söz* (1991) , İstanbul 1991, I/6-7, 21-24.

c-Muhammed Abduh'tan Yapılan Tercümeleler

1-Abduh, Muhammed, "İslâm Müsâmahasına Dönüş", trc. Osman Keskiöğlü, *AÜİFD*, Ankara 1973, XIX/151-154.

2-Abduh, Muhammed, *Tevhîd Risâlesi*, trc. Sabri Hizmetli, Ankara 1986.

3-Abduh, Muhammed, *ve'l-Asr*, trc. Ersal, Yusuf Ziya, Ankara 1960.

4-Abduh, Muhammed, *Hanotaux'un Hücûmlarına Karşı Şeyh Muhammed Abduh'un İslâmî Müdafaası*, trc. Mehmet Akif Ersoy, İstanbul 1331.

5-Abduh Muhammed, "Tefsire Mukaddime", trc. İsmail Cerrahoğlu, *AÜİFD*, Ankara 1956, VI/1-4, s. 183-188.

6-Abduh, Muhammed, "Fatıha Tefsiri", trc. A. Kadir Şener, M. Fayda, *AÜİFD*, Ankara 1968, 16/1-16.

7-Abduh, Muhammed, "İslâm'da Müsamahakarlık", trc. Osman Keskiöğlü, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, Ankara 1962, yıl. 1961, s. 84-86.

8-Çil, Ziya, Mehmed Akif Ersoy, *Modernleşmek mi İslâmlaşmak mı*, İstanbul 1983.

9-Abduh, Muhammed-Cemaleddin Efgânî, *Urvetu'l-Vuska*, trc.İbrahim Aydın, İstanbul 1987.

10-Abduh, Muhammed, "Kaza ve Kadér", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/35, s. 133-136, 23 Nisan 1325; Sırat-ı Müstakim II/36, s. 149-150, 30 Nisan 1325.

11-Abduh, Muhammed, "Müslümanların Esbâb-ı İnhitat ve Meskeneti", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/39, s. 198-199, 21 Mayıs 1325.

12-Abduh, Muhammed, "Milletler Üzerinde Cârî Olan Kavânîn-i İlâhiye", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/40, s. 210-213 28 Mayıs 1325.

13-Abduh, Muhammed, "Fezâil ve Rezâil", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/44, s. 274-277 25 Haziran 1325.

14-Abduh, Muhammed, "Emel ve Taleb-i Mecd", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/46, s. 306-310, 9 Temmuz 1325.

15-Abduh, Muhammed, "Şeref", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/47, s. 324-326, 16 Temmuz 1325.

16-Abduh, Muhammed, "Zikr-i Cemil", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/48, s. 340-342, 23 Temmuz 1325.

17-Abduh, Muhammed, "Mülkü Muhafaza Esbabı", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/49, s. 353-355, 30 Temmuz 1325.

- 18-Abduh, Muhammed, "Milletin Mazisi, Hali ve Hastalıklarının Çaresi", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/50, s. 370-374, 6 Ağustos 1325.
- 19-Abduh, Muhammed, "Hıristiyanlık ve Müslümanlık", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/51, s. 389-392, 13 Ağustos 1325.
- 20-Abduh, Muhammed, "Vahdet-i İslâmiye", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/52, s. 401-403, 20 Ağustos 1325.
- 21-Abduh, Muhammed, "Vahdet ve Hakimiyet", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/53, s. 3-5, 27 Ağustos 1325.
- 22-Abduh, Muhammed, "Cinsiyet ve Diyanet-i İslamiye", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/54, s. 19-21, 3 Eylül 1325.
- 23-Abduh, Muhammed, "Taassub", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/55, s. 33-37, 10 Eylül 1325.
- 24-Abduh, Muhammed, "Tefsir-i Şerif" (8/46 ayeti Tefsir edilir), trc. Mehmet Akif, Sebilürreşad, X/242, s. 121-123, 18 Nisan 1329.
- 25-Abduh, Muhammed, "Tefsir-i Şerif" (13/11 ayeti Tefsir edilir), trc. Mehmet Akif, Sebilürreşad, I-VIII/15-197, s. 273-274, 31 Mayıs 1329.
- 26-Abduh, Muhammed, "Müslümanlıkta Ye's Yoktur", trc. Mehmet Akif, Sebilür-reşad, X/256, s. 349, 25 Temmuz 1329.
- 27-Abduh, Muhammed, "Müslümanlıkta Esaslar", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, I/10, s. 146-148, 14 Teşrin-i Evvel 1324.
- 28-Abduh, Muhammed, "Müslümanlıkta Esaslar-Sultan-", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, I/24, s. 379-381, 22 Kanun-i Evvel 1324.
- 29-Abduh, Muhammed, "Eski Müslümanların İlme Hürmeti", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, I/25, s. 391-393, 29 Kanun-i Sani 1324.
- 30-Abduh, Muhammed, "Bugünkü Müslümanların Yahut Müslümanlığa Müslüman-larla İhticac", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, I/25, s. 393-397, 29 Kanun-i Sani 1324.
- 31-Abduh, Muhammed, "Ataletin İntâc Ettiği Fenalıklar", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, I/26, s. 441-413, 5 Şubat 1324; Sırat-ı Müstakim, II/27, s. 10-12, 12 Şubat 1324.
- 32-Abduh, Muhammed, "Atalet ve Mekâtib-i Resmîye Talabesi", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/28, s. 22-23, 19 Şubat 1324.
- 33-Abduh, Muhammed, "Atalet Geçici bir Hastalıktır", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/29, s. 44-46, 26 Şubat 1324.
- 34-Abduh, Muhammed, "Arapların Fünûn ve Keşfiyatı", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/32, s. 86-87, 19 Mart 1325.
- 35-Abduh, Muhammed, "Din Ne kadar müsait İmiş", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/37, s. 165-166, 7 Mayıs 1325.
- 36-Abduh, Muhammed, "Garp Medeniyeti Nasıl bulmuş", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/38, s. 181-182, 14 Mayıs 1325.
- 37-Abduh, Muhammed, "Arapların Fünûn ve Keşfiyatı", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, II/32, s. 86-87, 19 Mart 1325.
- 38-Abduh, Muhammed, "Asr Sure-i Celilesi Tefsiri", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, III/73, s. 323-324, 14 Kanun-i Sani 1325; Sırat-ı Müstakim, III/74, s. 339-341, 21 Kanun-i Sani 1325; Sırat-ı Müstakim, III/75, s. 355-357, 28 Kanun-i Sani

1325; Sırat-ı Müstakim, III/76, s. 372-374, 4 Kanun-i Sani 1325; Sırat-ı Müstakim, III/77, s. 388-390, 11 Kanun-i Sani 1325;

39-Abduh, Muhammed, "Tefsir-i Şerif" (103/Asr Suresi Tefsir edilmeye başlanılır), trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, I-VIII/20-202, s. 373-374, 5 Temmuz 1328.

40-Abduh, Muhammed, "Tefsir-i Şerif" (103/Asr Suresi Tefsirinin devamı), trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, I-VIII/21-203, s. 393-394, 12 Temmuz 1328.

41-Abduh, Muhammed, "İmkân-ı Vahy", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, XIV/ 348-349, s. 77-77, 86-87, 3-24 Eylül 1331.

42-Abduh, Muhammed, "Din-i İslâm", trc. Mehmet Akif, Sırat-ı Müstakim, XIV/352, s. 110, 12 Teşrîn-i Evvel 1331.

43-Abduh, Muhammed, "Tevhid'e Dair", trc. Hüseyin Mazhar, Sebilürreşad, XV/388, s. 419-422; XV/389, s. 430-434; XVI/391, s. 3-4; XVI/392, s. 19-20; XVI/393, s. 35-36; XVI/394-395, s. 50-51; XVI/396-397, s. 66-67; XVI/398-399, s. 83-84.

44-Abduh, Muhammed, "Ef'âl-i İlâhiye", trc. Hüseyin Mazhar, Sebilürreşad, XVI/ 400-401, s. 99-101.

45-Abduh, Muhammed, "Ef'âl-i İbâd", trc. Hüseyin Mazhar, Sebilürreşad, XVI/404-405, s. 143-144; XVI/406-407, s. 147-148.

46-Abduh, Muhammed, "Ef'âl-i Husun ve Kubuhu", trc. Hüseyin Mazhar, Sebilür-reşad, XVI/408-409, s. 162-164; XVI/410-411, s. 183-184; XVI/414-415, s. 218-220.

47-Abduh, Muhammed, "Risalet-i Amîme", trc. Hüseyin Mazhar, Sebilürreşad, XVI/ 416, s. 241-243.

48-Abduh, Muhammed, "Beşerin Vasıta-i Risalet'e İhtiyacı", trc. Hüseyin Mazhar, Sebilürreşad, XVII/417-418, s. 6-8; XVII/431-432, s. 118-119; XVII/433-434, s. 132-133; XVII/435-436, s. 148-150; XVII/437-438, s. 163-165.

49-Abduh, Muhammed, "İmkân-ı Vahy", trc. Hüseyin Mazhar, Sebilürreşad, XVII/ 439, s. 179-181.

50-Abduh, Muhammed, "Vahiy ve Risâlet'in Vukû", trc. Hüseyin Mazhar, Sebilür-reşad, XVIII/443, s. 67.

51-Abduh, Muhammed, "Resûl-i Ekrem'in Vazifesi", trc. Hüseyin Mazhar, Sebilür-reşad, XVIII/445, s. 31-32, XVIII/447, s. 53-55.

G-MUHAMMED ABDUH HAKKINDA YAPILAN TEZLER

1-Emin, Osman, *Muhammed Abduh Essai sur idées philosophique et Religieuses*, le Caire 1944. (1939 yılında yapılan bir doktora çalışmasıdır.)

2-Emin, Osman, *Râidu'l-Fikri'l-Misri İmam Muhammed Abduh*, Mısır 1955. (Osman Emin'in Doktora çalışmasının küçük tasarruflarla Arapça yapılmış bir tercümesidir.)

3-Jomier, J., *Le Commentaire Coranique du Manar*, Paris 1954. (Doktora tezidir.)

4-Zeytûn, Kemâleddin, *el-İmam Muhammed Abduh*, Kahire 1985, el-Felsefetü'l-İslâmiyye bi-Külliyeti Darülulûm Câmîatü Kahire. Yüksek Lisans Tezidir.

5-el-Bârûdî, Ahmed, *Ârâu Muhammed Abduh el-Kelâmiyye*, Tunus 1982. Tunus el-Külliyetü'z-Zeytûniyye li'ş-Şerfati ve Usuli'd-Din, Doktora çalışmasıdır.

6-el-Câberî, Hafız Muhammed Haydar, *eş-Şeyh Muhammed Abduh ve Ârâuhu fi'l-Akidedi'l-İslâmiyye*, Mekke 1982. Külliyyetü'ş-Şerîa Câmîatü Ümmü'l-Kurâ Mekketü'l-Mükerrreme. Doktora Çalışmasıdır.

7-Rıfki, Ali Zahir, *Muhammed Abduh Cuhûduhu's-Siyasiyye ve Ârâuhu'l-Felsefiyye*, Kahire 1971, Kahire'de yapılan bir Doktora çalışmasıdır.

8-Cebr, Hişâm Cemil, *İşkâliyyetu'n-Nahda inda Muhammed Abduh ve Farah Antûn*, Amman 1990. Ürdün Üniversitesinde yapılan bir Yüksek Lisans Tezidir.

9-Taşpınar, Halil, *Muhammed Abduh'un Tevhid, Nübüvvet ve Ef'âl-i İbâd Meselelerine Bakışı*, Kayseri 2001 (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yapılan bir Doktora Tezi-Yayınlanmamıştır).

10-Kabasakaloğlu, Serhat, *Muhammed Abduh ve Risaletü't-Tevhid adlı Eseri*, Ankara 1984 Lisans Tezidir.

11-Yüksel, Mehmet, *Muhammed Abduh'un Amme Cüz'ü Tefsiri Adlı kitabından Amme Suresi*, Ankara 1995, Lisans Tezidir.

12-Avcı, Abdullah, *Muhammed Abduh'un Cüz'ü Amme Tefsirinden Şems Suresi*, Ankara 1995, Lisans Tezidir.

13-Diş, Adem, *Muhammed Abduh'un Cüz'ü Amme Tefsirinden Adiyat Suresi*, Ankara 1995, Lisans Tezidir.

14-Alperen, Abdullah, *Çağımız İslâm Dünyasında Modernleşme Hareketleri ve Türkiye'deki Etkileri*, s.100-125, Kayseri 1998 (Yayınlanmamış Doktora Tezidir.)